

तकानि ।

	मू० डा.व्य.	
तकृतया		
... १॥	८८	
सहितः	१॥	८८॥
, जोन-		
: सन्ति,		
१, कैला-		
॥न्यतीव		
... २॥	८८॥	
कृतया		
टीकया साहच, बालभारतनाटक च ... १	८८॥	
५. अनर्घराघवं नाटकम्—श्रीमुरारिकृतं, रुचिपत्रयुपाध्याय-		
कृतया टीकया सहितम्. ... २	८८॥	
६. कंसवधनाटकम्—महाकविश्रीशेषकृष्णकृतम्. ... १॥	८८	
७. कर्णसुन्दरी नाटकम्—महाकविश्रीविहङ्गकृता. ... १॥	८८	
८. धर्मशर्माभ्युदयकाव्यम्—महाकविश्रीहरिचन्द्रविर-		
चितम्, अस्य २१ सर्गाः सन्ति, अस्मिन् धर्मेनाथा-		
भिधः कश्चिद्राजा नायकत्वेनाधिकृतः, अस्त्योत्पत्तिमार-		
भ्यैवास्मिन् काव्ये सरसं वर्णनं दृश्यते । ... १	८८	
९. सुभद्राहरणं श्रीगदितम्—श्रीमाधवभट्टप्रणीतम्. ... १॥	८८॥	
१०. समयमातृकाकाव्यम्—महाकविश्रीक्षेमेन्द्रविरचितम्. ... १॥	८८	
११. कादम्बरीकथासारकाव्यम्—श्रीमदभिनन्दकृतम्. ... १॥	८८	
१२. रसगङ्गाधरः—(अलंकारः) महाकविश्रीजगन्नाथप-		
ण्डितरायविरचितः, महामहोपाध्यायनागेशभट्ट-		
कृतया टीकया समेतः. ... ३॥	८८॥	
१३. साम्बपञ्चाशिका—साम्बकविप्रणीता, क्षेमराजकृतया		
टीकया सहिता. ... १॥	८८॥	
१४. पारिजातहरणचम्पूः—महाकविश्रीशेषकृष्णविरचिता. ... १८	८८	
१५. काव्यालंकारसूत्राणि (वृत्तिसहितानि)—अयं पञ्चा-		
धिकरणात्मकः अलंकारशास्त्रस्य मूलभूतो ग्रन्थः. ... १॥	८८	
१६. मुकुन्दानन्दभाणम्—श्रीकाशीपतिविरचितम्. ... १८	८८	
१७. उन्मत्तराघवप्रेक्षणकम्—श्रीभास्करकविविरचितम्. ... ८८	८८॥	

१८. अमरशतकम्—श्रीअमरकविरचितम्, अनुमतिपत्र-
मैप्रणीतया रसिकसंजीविन्या टीकया सहितम्. ... ११ ८३
१९. सूर्यशतकं काव्यम्—श्रीमयूरका प्रणीतं, विभूषण-
विरचितया टीकया सहितम्. ... ११, ८३
२०. लटकमेलकप्रहसनम्—श्रीशङ्करविरचितम्. ... ११
२१. गाथासप्तशती—श्रीसातवाहनविरचिता, गङ्गा-
धरभट्टकृतटीकया सहिता. अस्मिन् पृथक्पृथक्वर्ण-
नपराः प्राकृत (मागधीत्यादि) भाषात्मकाः ७००
श्लोकाः सन्ति. ... ११ ८३
२२. हरविजयमहाकाव्यम्—राजानकरत्नाविर-
चितं, राजानकालककृतटीकया सहितम्, पञ्चा-
शत् ५० सर्गात्मकेऽस्मिन् काव्ये भगवता श्रीशंकरे-
णान्धकासुरं निहत्य देवानां सुखमुदपादि इत्यादि क-
थानकं वर्तते, समयानुसारतोऽन्यदपि स्थलादिवर्णनं
मनोहरतयाऽकारि ग्रन्थकृता. ... ५ १११
२३. स्तुतिकुसुमाञ्जलिकाव्यम्—श्रीजगद्धरभट्टविरचितं,
राजानकरत्नकण्ठविरचितटीकया सहितं च. ... ३ ८३
२४. काव्यप्रदीपः—(अलंकारग्रन्थः) महामहोपाध्यायश्री-
गोविन्दविरचितः. ३१ ८३
२५. ध्वन्यालोकः—(अलंकारः) श्रीमदानन्दवर्धनाचा-
र्यकृतः. १११ ८३
२६. दशावतारचरितकाव्यम्—श्रीक्षेमेन्द्रविरचितम्. ... १ ८११
२७. जीवानन्दनाटकम्—आनन्दरायमखिकृतम्, षड-
ङ्कात्मकेऽस्मिन्नाटके रोगादिविविधसंकटेभ्य ईश्वरायुक्त-
मप्या जीवस्य मुक्तिः कथं भवतीति मुख्यजीकृतम्. १११ ८१
२८. दूताङ्गदनाटकम्—श्रीसुभट्टकविविरचितम्, एका-
ङ्कात्मके स्वल्पतरेऽस्मिन्नाटके रावणपुरतोऽङ्गदकृतस्य
दौत्यस्य सम्यक्तया रमणीयतया च विवेचनं कृतम्. ८१ ८११
२९. भर्तृहरिनिर्वेदनाटकम्—श्रीहरिहरोपाध्यायकृतं,
पञ्चाङ्कात्मकमिदं नाटकमतीव रसभरितं विद्यते.
अस्मिन् स्त्रीविरहिणो भर्तृहरेर्निर्वेदस्यातीव हृदयद्रावक-
तया वर्णनं कृतम्. ... ८११ ८११
३०. चन्द्रप्रभचरितकाव्यम्—श्रीचीरनन्दिविरचितम्,
अष्टादशसर्गात्मकेऽस्मिन्काव्ये जिनमतवृत्तान्तः समग्र
उपलभ्यते. ... १११ ८१

३१. विष्णुभक्तिकल्पलताकाव्यम्—पुरुषोत्तमविरचितं,
महीधरविरचितया टीकया सहितम्. ॥= ४॥
३२. सुहृदयानन्दकाव्यम्—कृष्णानन्दविरचितम्,
पञ्चदशसर्गात्मकमिदं काव्यं गीर्वाणगहनप्रविविक्षणां
मार्गसौलभ्यकरं सहृदयानां मनोरञ्जकं च विद्यते. ... ॥= ४-
३३. श्रीनिवासविलासचम्पूः—वैङ्कटेशकविप्रणीता, धर-
णीधरकृतटीकया सहिता. ॥= ४॥
३४. प्राचीनलेखमाला—(प्रथमो भागः) १॥ ४=
३५. अलंकारसर्वस्वम्—राजानकरुय्यककृतं, जयर-
थकृतटीकासहितम् । अस्मिन् शब्दार्थोभयविधालंका-
राणां मनोहरतया वर्णनं विद्यते, तत एवायं ग्रन्थः
केवलं (रसादिज्ञानं विना) अलंकारजिज्ञासूनामतीवो-
पयुज्यते. १। ४=
३६. वृत्तिवार्तिकम्—श्रीमदप्पयदीक्षितप्रणीतम्. ४= ४॥
३७. रससदनभाणम्—युवराजकविविरचितम्. १= ४-
३८. चित्रमीमांसा—श्रीमदप्पयदीक्षितप्रणीता, चित्रमी-
मांसाखण्डनम्—पण्डितराजजगन्नाथविरचितं. ... ॥= ४॥
३९. विद्यापरिणयः—आनन्दरायमखिविरचितः. १॥ ४-
४०. रुक्मिणीपरिणयं नाटकम्—श्रीरामवर्मवखियुवराज-
विरचितम्. १- ४-
४१. प्राकृतपिङ्गलसूत्राणि—श्रीमद्वाग्भटविरचितानि,
लक्ष्मीनाथभट्टकृतटीकासहितानि, अस्य ग्रन्थस्य २
परिच्छेदौ वर्तन्ते संस्कृतनाटकादिग्रन्थेषु स्थलविशेषे प्रा-
कृतैव भाषा दृश्यते. परंतु तद्भाषायां वृत्तादिज्ञानं बहुषु
जनेषु नैवोपलभ्यते नाटकादिपरिशीलिनां च तस्यातीवा-
वश्यकता वर्तते. तस्मात् एतादृशामितरेषां च जना-
नामतीवोपयुज्येत प्राकृतग्रन्थः. १॥ ४=
४२. नाट्यशास्त्रम्—श्रीभरतमुनिप्रणीतम्. ३ १०
४३. काव्यानुशासनम्—श्रीमद्वाग्भटविरचितं, स्वकृतटीकायुतं. १= ४-
४४. शृङ्गारतिलकभाणम्—श्रीरामभट्टदीक्षितविरचितम्. १= ४-
४५. बालभारतम्—श्रीमदमरचन्द्रसूरिविरचितम्. ... ३। ४=॥
४६. वृषभानुजा नाटिका—श्रीमथुरादासविरचिता. ... १= ४-
४७. सेतुबन्धमहाकाव्यम्—श्रीप्रवरसेनविरचितं, श्रीराम-
दासभूपतिप्रणीतया टीकया सहितम् ३। ४=

॥ श्रीः ॥

मन्वर्थमुक्तावल्याः ।

श्रीमत्कुल्लूकभट्टविरचितया मन्वर्थमुक्तावल्या

श्लोकानामकारादिकोशेन च समेता ।

पणशीकरोपाह्वेन लक्ष्मणतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा

संशोधिता ।

इयं च

(चतुर्थावृत्तिः)

मुम्बय्याख्यराजधान्या

तुकाराम जावजी इत्येतेषां कृते तेषामेव निर्णयसागराख्य-

यन्त्रालये बालकृष्ण रामचंद्र घाणेकर इत्यनेन

मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

शकाब्दाः १८३१, सनाब्दाः १९०९,

मूल्यं सार्धरूप्यकम् ।

प्राचीन जैनलेखसंग्रह ।

(प्रथम भाग)

मुनि जिनविजय

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

★

१७०८

क्रम संख्या

२८०८ जिनादि.

काल न०

खण्ड

प्रवर्तककान्तिविजयजैनइतिहासमाला, चतुर्थ पुष्प ।

प्राचीनजैनलेखसंग्रह ।

प्रथम भाग ।

(प्राकृतलेखविभाग.)

संग्राहक अने सम्पादक—

मुनि जिनविजय ।

पाटणनिवासी शाह भीखाभाई वसताचंद

नी द्रव्य सहायथी प्रकट कर्ता—

श्रीजैन आत्मानन्द सभा

भावनगर ।

वीर संवत् २४४४ }

विक्रमाब्द १९७३. }

{ मूल्य—

{ आठ आना.

प्रकाशक—

गांधी वल्लभदास त्रिभुवनदास,
सेक्रेटरी श्रीजैन आत्मानन्द सभा, भावनगर.

मुद्रक—

छोटालाल लालभाई पटेल,
मेनेजर लक्ष्मीविलास प्रेस, भाऊकाळेनी गल्ली.
वडोदरा.

(तारीख ३०, ऑगस्ट, १९१७.)

अनुक्रमणिका.

उपोद्घात—

१ प्रारंभ.	१.
२ महत्त्वनां ऐतिहासिक साधनो.	२.
३ स्थान परिचय.	५.
४ गुफाओ संबंधी हकीकत.	७.
५ जैन गुफाओ.	१०.
६ प्रसिद्ध गुफाओ अने तेमनो इतिहास.	१६.
७ कालगणना.	१७.
८ हाथी गुफा.	२०.
९ कलिंगनो संक्षिप्त इतिहास.	२३.
१० कलिंगमाथी जैनधर्मनुं निर्वासन.....	२९.
११ खारवेलनो लेख.	३१.
१२ आ लेखथी जैन धर्म उपर पडतो प्रकाश.	३३.
१३ उपसंहार.....	३९.
१४ परिशिष्ट.....	४१.

मूल निबन्ध—

१	लेखो संबंधी पंडित भगवानलाल इन्द्रजीनुं विस्तृत विवेचन.	१-१९.
२	हाथीगुम्फा लेख (मूल पाठ) २०-३९.
३	हाथीगुम्फा लेख (संस्कृत छाया.) ४०-४३.
४	„ (गुजराती भाषांतर.) ४४-४७.
५	लेख-२. ४८.
६	लेख-३. ४९.
७	लेख-४. ५०.
८	अनुपूर्ति. (हाथीगुम्फा लेख उपर श्रीयुत के. ह. ध्रुवनुं विवेचन.) ५१-६२.

हाथीगुहा लेखनी
प्रतिकृति.

ઉપોદ્ઘાત.

પ્રારંભ.

જૈનધર્મ સાથે સંબંધ ધરાવનારા જેટલા પ્રાચીન શિલાલેખો આજ સુધીમાં મળી આવ્યા છે તેમાં આ પુસ્તકમાં આપેલા “ કટક નર્જાક આવેલી ઉદયગિરિની ટેકરી ઉપરના હાથીગુફા તથા બીજા ત્રણ લેખો ” સર્વથી પ્રાચીન છે. હાથીગુફા વાઝો મહામેઘવાહન રાજા સ્વાર-વેલનો લેખ જૈનધર્મની પુરાતન જાહોજલાલો ઉપર અપૂર્વ અને અદ્વિતીય પ્રકાશ પાડનારો છે. શ્રમણભગવાન્ શ્રીમહાવીરદેવ પ્રબોધિત પન્થના અનુયાયિઓમાંના કોઈપણ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન નૃપતિનું નામ જો શિલા-લેખમાં મળી આવ્યું હોય તો તે ફક્ત એકલા આ પ્રતાપી નૃપતિ સ્વાર-વેલનું જ છે. જૈનધર્મના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તો આ હાથી ગુફાવાળો લેખ અનુપમ છે જ પરંતુ ભારતવર્ષના રાજકીય ઇતિહાસની અપેક્ષાએ પણ આની ઉપયોગિતા અનુચિત જ જણાઈ છે. લગભગ એક શતાબ્દી જેટલા લાંબા કાલથી આ લેખની ચર્ચા યુરોપીય અને ભારતીય પુરાતત્ત્વજ્ઞોમાં ચાલ્યાં કરે છે. અનેક લેખો અને પુસ્તકો આ લેખના વિષયમાં લખાયાં-છપાયાં છે. સૈક્રહો વિદ્વાનો આ લેખની મુલાકાત લઈ ફોટા વિગેરે ઉતારી ગયા છે—અને હજુ પણ એમ જ ચાલુ છે. આવી રીતે ઇતિહાસિક વિદ્વાનોમાં આ લેખ એક મહત્ત્વનો અને પ્રિય થઈ પડ્યો છે. પરંતુ એ જાણોને મ્હને સાશ્વર્ય લેવું થાય છે કે જેમના ધર્મ સાથે આ મહત્ત્વના સ્થાનનો સીધો સંબંધ છે, જેમનો એક પ્રકારે આ કીર્તિસ્તંભ છે અને

જેમની પ્રાચીન પ્રભુતાના પ્રકાશમય કિરણો આમાં અંકિત થયેલાં છે તે જૈનોમાંથી હજી સુધી કોઈને એનું નામ પણ જણાયું-સંભળાયું નથી !

શ્રમણભગવાન્ શ્રીમહાવીરદેવના નિર્વાણ બાદ ઉદાર્યી, ચંદ્રગુપ્ત, સંપ્રતિ અને વિક્રમાદિત્ય આદિ નૃપતિઓ જૈનધર્મ પાઠનારા અને જૈન-શાસનની પ્રભાવના કરનારા થઈ ગયાના ઉલ્લેખો કેટલાક જૈનગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે, પરંતુ તે કથનની સત્યતા સિદ્ધ કરનાર એક પણ ઐતિહાસિક પ્રમાણ-કે જેને નિઃશંક રીતે સર્વ કોઈ સ્વીકારી શકે-આજ સુધીમાં ઉપલબ્ધ થયું નથી. જે ગ્રંથોમાં ઉપર્યુક્ત રાજાઓને જૈનધર્માનુયાયી જણાવ્યા છે તે ગ્રંથો ઘણા પાછળના સમયે લખાયેલા છે તેથી તેમના કથન ઉપર પુરાતત્ત્વજ્ઞો બહુ વિશ્વાસ નથી રાખતા. કારણ કે આવા ગ્રંથોક્તવર્ણનોમાંથી ઘણા સ્વરા ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ નિર્મૂલ ઠર્યા છે અને ઠરાતા જાય છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે જે વિક્રમાદિત્ય નામના રાજાના વિષયમાં અનેક ચરિત્રો અને આખ્યાનો લખાયાં છે અને જેના નામથી આજે આખા ભારતવર્ષમાં (લગભગ ૧૨૦૦-૧૫૦૦ વર્ષથી) રાષ્ટ્રીય સંવત્ પ્રવર્તે છે તેના અસ્તિત્વ અને સમય સુધાં માટે પણ આજના અનેક ઐતિહાસિકો શંકાશીલ છે !.

મહત્ત્વનાં ઐતિહાસિક સાધનો.

ઐતિહાસિક સાધનોમાં શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને શિક્કાઓ સૌથી વધારે મહત્ત્વના અને નિઃશંક રીતે પ્રામાણિક ગણાય છે. કારણ કે તેમાં જે હકીકત આલેખેલી હોય છે તે, તે વસ્તુ બનેલી અગર વિદ્યમાન હોય છે. કિંવદન્તી કે અતિશયોક્તિને તેમાં બહુજ અરૂપસ્થાન મળે છે. કૃત્રિમતાનો સંભવ તેમાં કલ્પી શકાતો નથી. આથી કરીને પુરાતત્ત્વજ્ઞો જેટલો વિશ્વાસ આ સાધનો ઉપર રાખે છે તેટલો ગ્રંથો ઉપર રાખતા નથી ગ્રંથકારો પોતાની હયાતીમાં બનેલી અને પોતે સ્વાસ

અનુભવેલી બાબતોમાં પળ ઘળીક અતિશયોક્તિ અને અલંકાર ભરેલી હકીકતો, પોતાના ધર્માનુરાગ કે વર્ણિત-વ્યક્તિગત પક્ષપાતને અર્ધાન થઈ ઉમેરી દે છે તો પછી સેંકડો હજારો વર્ષો પહેલાં થઈ ગયેલા અને જનસમાજમાં બહુ જ પૂજ્ય કે માનનીય રૂપે ગણાઈ ગયેલા નરોના અનેક શતાબ્દીઓ પછીથી લેખાયેલાં જીવનવૃત્તાંતોના વિષયમાં તો પૂછવું જ શું ?

એજ કારણના લીધે અશોક કે કનિષ્ક જેવા રાજાઓ કે જેમનું નામ પળ જનસમાજના વાતાવરણમાં અસ્તિત્વ ધરાવતું ન હતું તેમના વિષયમાં, ફક્ત પત્થરની શિલાઓ ઉપર સ્કોદેલી ૫-૧૦ પંક્તિઓ જેટલી નજીવી હકીકત ઉપર આજે સેંકડો વિદ્વાન્ પોતાની પ્રતિમાને સતત પરિશ્રમ આપતા નજરે પડે છે, ત્યારે મહાપુરાણ કે મહાભારત જેવા હજારો અને લાખો શ્લોકોમાં લેખાયેલા મહાન્ ગ્રંથોમાં વર્ણવેલી વ્યક્તિઓ કે વર્ણનો તરફ ભાગ્યેજ કોઈ સત્યની દ્રષ્ટિ જુદા છે ! એજ કારણ છે કે, ચંદ્રગુપ્ત અને સંપ્રતિ જેવા જૈનસમાજપ્રસિદ્ધ નૃપતિઓના વિષયમાં જ્યારે અનેકાનેક જૈનગ્રંથોમાં વિસ્તૃત રૂપે વર્ણન કરવામાં આવેલું હોવા છતાં અને નિઃશંક રીતે તેમને પરમજૈન તરીકે જણાવેલા હોવા છતાં તેમનું જૈનત્વ સ્વીકારવા માટે-અને સંપ્રતિનું તો અસંદિગ્ધ રીતે અસ્તિત્વ પળ માનવા માટે-હજુ વિદ્વત્સમાજ આનાકાની કરે છે; ત્યારે સ્વાસ્થ્ય જેવા એક સર્વથા અપરિચિત-અજ્ઞાત રાજા માટે કે જેનું નામ સુધાં પળ આજના જૈનસાહિત્યમાં કોઈ પળ સ્થાને મળતું નથી, અને જેના બનાવેલા એવા મહત્ત્વના હાથીગુફા જેવા જૈનીય ધર્મસ્થાનના અસ્તિત્વની કલ્પના પળ આજ સુધી કોઈ જૈનના મનમાં જાગેલી જણાતી નથી, તેને એક પરમ જૈન (શ્રીયુત કે. હ. ધ્રુવના વચનમાં કહું તો “ હડહડતો જૈન ”) નૃપતિ કે “ જૈનવિજેતા ” તરીકે સિદ્ધ કરવા કે કબૂલ કરવામાં આધુનિક ઇતિહાસજ્ઞો માન કે આનંદ માને છે !

ચારેક વર્ષ પહેલાં મહારા વિદ્વાન્ મિત્ર શ્રીયુત નાથુરામજી પ્રેમીના અવલોકનમાં, બંગલા ભાષાના પ્રતિષ્ઠિત માસિક પત્ર 'સાહિત્ય' ના એક અંકમાં સ્વારવેલ સંબંધી કાંઈક હકીકત પ્રકટ થયેલી તે આવી. તેમણે તુરત તેનો સાર લઈ પોતાના " જૈનહિતૈષી " નામના સુસંપાદિત માસિક પત્રમાં " સ્વર્ણગિરિ ઓર કલિંગાધિપતિ સ્વારવેલ " એ નામે એક સંક્ષિપ્ત લેખ પ્રકટ કર્યો. એ લેખ વાંચી મ્હને તે સંબંધી વિશેષ જાણવાની જિજ્ઞાસા થઈ અને હાથીગુફાવાળા એ મૂલ્ય લેખને મેલવવા પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ સંયોગાભાવે તે વચ્ચે કાંઈ સફળતા મળી નથી. ગયે વર્ષે, વડોદરામાં જ્ઞાસસ્થાન થતા " પ્રાચીનજૈનલેખસંગ્રહ " છપાવી પ્રકટ કરવાનો વિચાર થયો અને તેની સામગ્રી એકત્ર કરતાં, આર્કિઓ-લૉજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડીઆના સને ૧૯૦૨-૩ ના વાર્ષિક રીપોર્ટ (Archaeological Survey of India, Annual Report I, 1902-03) માં સ્વર્ણગિરિ સંબંધી થોડીક હકીકત જોવામાં આવી તેમજ ફ્રેંચ વિદ્વાન્ ડૉ. એ. ગેરીનોટ (A. Guérinot) ના Repertoire D'epigraphie Jaina નામના પુસ્તકમાંથી તે પુસ્તકનું નામ પણ મળી આવ્યું કે જેમાં હાથીગુફાનો આ મૂલ્ય લેખ, પંડિત મગવાનલાલ ઇન્દ્રજી દ્વારા શુદ્ધ રીતે સંપૂર્ણ સ્પષ્ટીકરણ સાથે પ્રકટ થયેલો છે. એ પુસ્તક સન ૧૮૮૩ માં ફ્રાંસમાં છપાયેલું હોવાથી વડોદરાના જેવી સેન્ટ્રલ લાય-બ્રેરીમાં પણ મળી શક્યું નથી. બીજી પણ કેટલીક જગ્યાએ તપાસ કરાવી પણ કાંઈ પત્તો લાગ્યો નથી. અંતે પૂનાવાળા શ્રીમાન્ દેવદત્ત રામકૃષ્ણ માંડારકર એમ. એ. કે જેઓ આર્કિઓલૉજીકલ સર્વે ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડીઆના સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટના ઉચ્ચ અને પ્રતિષ્ઠિત પદ ઉપર પ્રથમ જ હિન્દી તરીકે અધિકૃત થયેલા છે અને જેમનો જૈન ઇતિહાસ અને સાહિત્ય ઉપર સ્વાસ ભ્રેમ હોઈ મ્હારી સાથે મિત્રતા મર્મો સંબંધ છે, તેમણે મ્હને એ ઉપ-ર્યુક્ત પુસ્તક મેલવા આપ્યું. એજ પુસ્તકના મૂલ્ય આધારે આ પ્રસ્તુત પુસ્તક જૈન ઇતિહાસ રસિકોની આગળ ઉપસ્થિત કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે.

સ્થાન પરિચય.

જે સ્થાને સ્વારવેલનો આ લેખ આવેલો છે તે સ્થાન જૈનપ્રજાના વાસસ્થાનથી ઘણા દૂર અંતરે આવેલું છે તેથી તેની કાંઈક ઓઠસાળ આપવી આવશ્યક છે.

હિન્દુઓ-વૈષ્ણવોનું પ્રસિદ્ધ તીર્થ જગન્નાથપુરી જે પ્રદેશમાં આવેલું છે તેને હાલમાં ઓરીસ્સા અથવા ઓડિયા પ્રાંત કહેવામાં આવે છે. એ પ્રાન્ત હિન્દુસ્થાનના પૂર્વ ભાગ ઉપર બંગાલના ઉપસાગરને કાંઠે આવેલો છે. પ્રાચીનકાલમાં એ પ્રાન્ત કલિંગ દેશના નામે પ્રખ્યાત હતો. અંગ, બંગ અને કલિંગ-એમ એ ત્રણે દેશોની એક ત્રિપુટી ગણાતી. ‘પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર’ ના પ્રથમ પાદમાં જે ૨૧॥ આર્યદેશે જળાબ્યા છે તેમાં કલિંગનું પણ નામ આપેલું છે અને તેની મુખ્ય રાજધાની તરીકે કાંચનપુરી જળાબી છે+. એ પ્રાચીન કલિંગ કે આધુનિક ઓરીસ્સા પ્રાંતમાં કટક શહેર નજીક ભુવનેશ્વર કરીને એક પ્રસિદ્ધ સ્થાન છે તેની પાસે આ લેખવાળી ‘સ્વંડગિરિ અને ઉદયગિરિની ટેકરીઓ જેને સ્વંડગિરિ જ કહે છે તે (૨૦° ૧૬’ ઉ. અક્ષાંશ, અને ૮૬° ૪૭’ પૂ. રેખાંશ) ભુવનેશ્વરથી ઉત્તર-પશ્ચિમમાં ૪-૬ માઈલ દૂર આવેલી છે. આ બે ટેકરીઓની વચમાં ભુવનેશ્વરના માર્ગને અનુસરનારી એક સ્ત્રી છે. ઍટધરથી ચીલકા સરોવર તરફ જતા એક રેતાળ પથરો-

+ રાયગિહ મગહ, ચંપા અંગા, તહ તામલિત્તિ અંગા ચ ।

કંચનપુરં કલિંગા, વાણારસી ચૈવ કાસી ચ ॥

પરંતુ બ્રાહ્મણોના આદિલપુરાણમાં તો આ દેશોને અનાર્ય ગણાવ્યા છે અને એમાં જવાથી બ્રાહ્મણો પતિત થાય છે-એમ લખ્યું છે.

યથા—‘અંગ-બંગ-કલિંગાથ લાટ-માલવિકાસ્તથા ।’ इत्यादि,

तथा—गत्वैताभ्यामतो देशान् कलिङ्गांश्च पतेत् द्विजः ॥

વાઝા (Sandstone) પર્વતના એક ભાગમાં તે આવે છે. + ' મૈજર કીટ્ટુ (Kittoe) કે જેણે જ તર્વથી પ્રથમ (ઇ. સ. ૧૮૩૬ ની લગભગમાં) આ લેખની સંપૂર્ણ નકલ કરી હતી, તે આ સ્થાનનો પરિચય આપતાં નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.

“ સ્વંડગિરિ અને ઉદયગિરિની ટેકરીઓ પથરીઆ પહાડની લાંબી દારના ભાગો છે. આ પહાડ ઓરીસ્સાની પથરની ટેકરીઓના તઢીઆ નજીક થઈને ઍટઘર ઢેક્કુનલ (Autghar Dekkunol) થી કુર્દા થઈ દક્ષિણ દિશામાં ચીલકા સરોવર તરફ આગઢ વધે છે. ભુવનેશ્વરથી ઉત્તર-પશ્ચિમમાં ચાર માઈલ દૂર સ્વંડગિરિ આવેલો છે; અને કટકથી દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં ૧૯ માઈલ દૂર છે. આ બે ટેકરીઓની વચમાં લગભગ ૧૦૦ યાર્ડ પહોઢી એક સ્થળ છે.....સ્વંડગિરિના શિશ્વર ઉપર બહુ જ થોડી ગુફાઓ છે.....ઉદયગિરિના દક્ષિણ તરફના શિશ્વર ઉપર ન્હાની ન્હાની અનેક ગુફાઓ આવેલી છે. લોકોમાં ંવી દંતકથા પ્રચલિત છે કે ઉદયગિરિમાં પ્રથમ ૭૫૨ ગુફાઓ હતી. આમાંની ઘણીશ્વરી ગુફાઓ ઢૂટી ફૂટી ગઈ છે, તોપણ હજી ઘણીક તહન આશ્વી છે. અમુક કદની કોઈ પળ ગુફા નથી. ઘણી શ્વરી ૬' + ૪' લંબાઈ પહોઢાઈમાં તથા ૪ થી ૫ ફીટ ંચાઈમાં હોય છે. તેમની આગઢ એક એક ંટલો છે, તથા ન્હાના ન્હાના દ્વાર છે કે જે પહાડમાંથી કોતરી કાઢેલા છે. કેટલીક ગુફાઓ વિચિત્ર આકારની કોરી કાઢેલી છે જેવી કે ' સર્પગુફા ' ' વ્યાઘ્રગુફા ' વિગેરે.* ”

+ વાલુ મનોમોહન ગંગુલે રચિત Orissa and her remains ancient and Medieval.

* જર્નલ ંફ ઘી બેંગાઢ એસિયાટીક સોસાયટી પુસ્તક ૬, પૃષ્ઠ ૧૦૭૧

ગુફાઓ સંબંધી ફકીકત.

બાબુ મનોમોહન ગંગુલે નામના એક બંગાલી વિદ્વાને થોડા સમય પહેલાં ઓરીસ્સાના પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ધ્વંસાવશેષોના વિષયમાં “ Orissa and her remains ancient and medieval” એ નામનું એક સુંદર પુસ્તક લખ્યું છે. એમાં તેમણે ઘણીજ શોધપૂર્વક ઓરીસ્સાના પ્રાચીન ઇતિહાસની સાથે તેના ધ્વંસાવશેષો-સ્કંડેરોનું સવિસ્તર વર્ણન આપ્યું છે. સ્કંડગિરિની ગુફાઓના વિષયમાં પણ એ પુસ્તકમાં કેટલુંક સારું લેખવામાં આવ્યું છે જેમાંથી પ્રસ્તુત ઉપયોગી કાંઈક ભાગ આપવો અત્રે ઉચિત થઈ પડશે.

બાબુ મનોમોહન સ્કંડગિરિના વિષયમાં લેખે છે કે—

“ આ ટેકરી ઉપર ઘણી ગુહાઓ આવેલી છે. જેમાં પહેલાં બૌદ્ધ અને જૈન શ્રમણો રહેતા હતા, અને જેમાંની કેટલીક ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકાના પહેલાની છે.

આ ગુહાઓમાં શિલ્પકલાની ઉત્તમતાના જુદા જુદા નમુના છે. કેટલીક અને તે સ્વાસ કરીને સ્કંડગિરિની ગુહાઓ પશુઓની ગુહાઓ જેવી ન્હાની છે તથા બીજી કેટલીક કાંઈક મ્હોટી છે. સામાન્ય રીતે તેમાં એક ઓરડો અને તેની આગળ ઓટલો હોય છે, કેટલીકમાં પરસાઝમાં બે કે ત્રણ મોંયરા છે. મ્હોટી ગુહાઓમાં બે માઠ છે, અને કેટલીકમાં ઉપરનો માઠ પાછળ પડતો છે. આ ગુહાઓ ઘણીજ સાદી છે. પાછળના ઓરડામાં પાંચ કે છ મોંયરાં કરવામાં આવ્યાં છે, અને આગળ એક લાંબી ઓટલાની હાર છે જેને સ્તંભોનો ટેકો આપેલો છે. ઘણી સ્તરી ગુહાઓ એવી છે કે જેમના આગળના ઓટલાની ત્રણ બાજુએ ૧’ થી ૧’૬’ સુધી ઊંચી પથ્થરની પાટલી આવેલી છે. ઓટલાની બે મીતો ટોંચ ઉપ-

રથી એવી રીતે કોતરી કાઢવામાં આવી છે કે જેથી તે કવાટનો દેખાવ પ્રદર્શિત કરે છે. આમાં બૌદ્ધ અગર જૈન સાધુઓનો થોડો સામાન રહેતો. તેમનાં દ્વાર ઘણા ન્હાના છે, તેથી સાધુઓને પેટે ચાલી જવું પડતું. રાણી ગુફા જેવી અગત્યની ગુફામાં પણ દ્વારનું માપ ૩''-૧૧'+૨' છે. ઘણી સ્તરી ગુફાઓમાં બારસાંચો અંદરથી ઢાલ પડતી હોય છે. એ ગુફાઓ એવી નીચી છે કે કોઈ માણસ તેમાં સુલેથી રહી શકે નહિ. પણ તે સાધુઓને માટે હતી તેથી તેમને તો તે યોગ્ય જ હતી. ઓરડાનાં મોંઘરાં લગભગ ૨" ના પાતળા પથ્થરના આંતરથી જુદાં પાડેલાં છે.

મોંઘરાની મીંતો ઉપર બૌદ્ધ દંતકથાનાં તથા જૈન તીર્થંકરોના ચિત્રો-આકૃતિઓ ઉપસેલાં કાઢ્યાં છે. ઓટલાના સ્તંભો ઘણા જ સરલ છે અને તે ઉપરથી તથા નીચેથી ચોરસ અને વચ્ચેથી અષ્ટકોણાકૃતિ છે ઘણા કોતરેલા સ્તંભોનું વર્ણન સ્કંડગિરિ ટેકરીની જૈનગુફાવાળા વૃત્તાન્તમાં આપવામાં આવ્યું છે. સ્તંભોની કોરણી સીધી નથી પણ કાંઈક વાંકીચુંકી છે. આ સ્તંભોમાંથી બ્રેકેટ્સ આગળ પડતા આવે છે અને તેમના ઉપર “ મ્હોટાં સ્તનવાળી અને પાછળ પડતા મુલ્કવાળી ” સ્ત્રીઓની આકૃતિઓ છે. બ્રેકેટ્સ કોતરી કાઢેલા છે અને તેમની વચમાં વાકું છે. ઘણું સ્વરૂં, ઓટલાનું છાપરૂં પરસાળના છાપરાથી નીચું છે.

ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે આ ગુફાઓ કારીગરીની ઉત્તમતાની મિત્રતા દર્શાવે છે. કેટલીક ગુફાઓમાં તો રહી શકાય તેવું છે અને કેટલીક તો ‘ કુતરાની બોડ ’ કરતાં ભાગ્યે જ મ્હોટી છે. આ ઉપરથી કેટલાક યુરોપીય અને તેમની સાથે કેટલાક હિંદી વિદ્વાનો પણ મૂલ કરે છે કે જે ગુફાઓ મ્હોટી છે તે હાલ કરેલી છે. ડૉક્ટર હન્ડર આ પ્રમાણે કહે છે:— ‘ આ ન્હાની ગુફાઓ હજુ સુધીમાં હાથ

લગેલાં હિંદુસ્થાનનાં લોકોનાં પહેલાનાં ઘરો છે. ” આ ગુહાઓના મૂળ તથા ઉત્તરોત્તર વધારામાં આ વિદ્વાનો તેમનો વિસ્તાર (Evolution) ગણે છે. સેદની વાત છે કે આ શબ્દ (Evolution) અયોગ્ય સ્થળે વાપરવામાં આવે છે. પ્રો. હક્ષલીએ ‘ સાયન્સ અને કલ્ચર ’ નામના પુસ્તકમાં કહ્યું છે કે “ કેટલાંક સત્યો દંભથી શરૂ થાય છે અને શંકામાં વિરામ પામે છે. ” આ શબ્દો અભિવ્યક્તિવાદ (Theory of Evolution) ને માટે તદ્દન સ્વરા છે.

ઉદયગિરિની ગુહાઓની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ શોધવાનો મુખ્ય હેતુ (મહારા ધારવા પ્રમાણે) એ છે કે, જે ગુહાઓ ઘણા કોતરકામવાળી છે તે અર્વાચીન છે અને તે પરદેશી અસરથી થયેલી છે. તથા પત્થરનું શિલ્પકામ ગ્રીક લોકોએ દાસલ કર્યું છે, આ બાબત પૂરવાર કરાવનારી છે.

ઉદયગિરિ અને સ્કંડગિરિમાં બૌદ્ધ શ્રમણો રહેતા હતા અને તે યાત્રાનાં સ્થળ હતાં. કલિંગના રાજાઓએ જુદે જુદે વસ્ત્રો આ શ્રમણો માટે તથા અન્ય ધાર્મિક હેતુઓથી આ ગુહાઓ તૈયાર કરાવી હતી. ગરીબ તથા તવંગર બધા, શ્રમણો માટે, આવી ગુહાઓ સ્વોદી તૈયાર કરે એ ઘણી ઊંડી ધાર્મિક શ્રદ્ધાને લીધે છે; અને સ્વચ્છ ગરીબ તથા તવંગરના ગજા પ્રમાણે આ ગુહાઓ ‘ કુતરાની બોડ ’ જેવી અગર વિશાળ થતી. જો કોઈ તવંગરના મહેલની સાથે જ કોઈક મિસ્ત્રીની ઝૂંપડી આવી હોય તો તે ઝૂંપડી મહેલ કરતાં જુની છે એમ માનવું શું ભૂલ-મરેલું નથી ?

હવે આપણે બીજી રીતે જોઈએ. ધાર્મિકશ્રદ્ધાનો પ્રથમ આવિર્ભાવ ઉદાર કામોમાં થાય છે અને વસ્ત્રો જતાં તે રૂઢ (Convent- ional) થાય છે. તેથી પ્રરૂઢ ધાર્મિકશ્રદ્ધાનો આવિર્ભાવ કલાનાં

કામોમાં થાય છે. તેથી કરીને કેટલીક ગુહાઓ માત્ર ‘કુતરાની બોડ’ કરતાં વધુ મ્હોટી નથી. ”

જૈન ગુફાઓ.

“ કેટલીક ગુહાઓમાં અને સ્વાસ કરીને જૈન ગુફા, નવમુનિ ગુફા, વિગેરેમાં જૈન અસર સ્પષ્ટ જણાય છે. મીતો ઉપર તીર્થકરોની આકૃતિઓ ઉપસેલી કાઢવામાં આવી છે. ડૉક્ટર રાજેન્દ્રલાલ મીત્રે તેમને મૂલ્યથી બુદ્ધની છે એમ કહ્યું છે. સર્વ ગુહાઓમાં મઠીને જૈનતીર્થકરોની નમ મૂર્તિઓ બુદ્ધની આકૃતિઓ કરતાં ઘણી વધારે છે. હાથીગુફા જેવી પ્રખ્યાત ગુફાના લેખમાં પણ જૈન અસર સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. એ લેખમાં જેને ડૉક્ટર રાજેન્દ્રલાલ બૌદ્ધ સ્વસ્તિક કહે છે તે સ્વસ્તિક જૈન સ્વસ્તિક છે. વઢી આરંભમાં નમસ્કાર પણ જૈન રીતિ મુજબ છે. આથી આપણે નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ કે ઉદયગિરિ અને સ્વંડગિરિની ગુહાઓમાં જૈન તથા બૌદ્ધ બંને અસર વ્યક્ત થાય છે. કેટલીક વસ્તુ બૌદ્ધ તથા જૈનનો મેલસેલ થયેલો હોય છે. બનારસમાં સારનાથ આગળ એક જૈન દેવાલય છે. બુદ્ધ ગયામાં પણ એક જૈન દેવાલય આવેલું છે.

સ્વંડગિરિની ગુહાઓમાંની શતવર અગર શતવક્ર, નવમુનિ અને અનન્ત ગુહાઓ જરૂરની છે. આમાંની પહેલી બેમાં જૈન અસર વ્યક્ત છે અને બાકીનીમાં બૌદ્ધોની અસર છે. શતવક્ર ગુહાને એક ઓટલો હતો, જેના ઉપર સ્તંભો હતા. તેની અંદર સાત ન્હાના સ્તંભો હતા જે હાલ જતા રહ્યા છે. તેમાં બે ગુહાઓ છે જેની વચમાં એક પાતળી મીંતનો આંતરો છે. તેમનાં નામ, ત્રિશૂલ અને વારમુજા ગુહાઓ છે. શતવર ગુહામાં દક્ષિણના ભાગની પરસાલની દિવાલો ઉપર ભાંછનો સાથે જૈનતીર્થકરોની આકૃતિઓ કોતરેલી છે. પરસાલના ઢાબા સુળાથી શરૂ કરીને તીર્થકરોની આકૃતિઓનું વર્ણન નીચે આપું છું.

(૧) આ એક ઋષભદેવની ઉમી નમ્મ આકૃતિ છે અને તેની પાસે એક પોઠીઓ છે અને બે બાજુએ ઉંચે હાથમાં ગાયનનાં સાહિત્યો લઈને ઉમેલા બે સેવકો છે. વઠી બે બાજુએ બીજા બે સેવકો છે. તેમાંના જમણા હાથ તરફના સેવકના હાથમાં ચામર છે તથા ડાબા હાથ મળીના સેવકના હાથમાં પંચપાત્ર છે. તેઓ એક ઉંચા ભાગ ઉપર ઉભા છે. તથા ધ્યાનગ્રસ્ત સ્થિતિમાં પલાંઠી વાઢીને બેઠેલી ઉપસેલી બે આકૃતિઓ છે. તેમાંની ડાબી આકૃતિના હાથ છાતી આગલ જોડેલા છે અને જમણી આકૃતિની ડાબી હથેલી જમણી હથેલી ઉપર મૂકેલી છે. આ આકૃતિઓની નીચે બે નાગળીઓની આકૃતિઓ છે જે હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરે છે તથા જેમના ઉપર સર્પની ફળાઓ આવેલી છે. આની નીચે વચમાં એક વઢદની આકૃતિ છે જેની ડાબી બાજુએ નાઠચાવાલું એક પાળીનું વાસળ છે તથા જમણી બાજુએ એક શંખ તથા સિંહ છે. વઢદ કુદરતી રીતે જ કાઢ્યો છે. તેના શરીરની કરચલીઓ પણ કાઢેલી છે.

(૨) આ અર્જુનાથની લાંબી નમ્મ આકૃતિ છે. ઉપરની બાજુએ ચંદ્ર આપ્યો છે. ઉપરની જે બે આકૃતિઓ છે તે હાથમાં પ્યાલા લઈને ઉમેલી બે સ્ત્રીઓ છે. વચ્ચે બે સેવકોની આકૃતિઓ છે; તેમાંની ડાબી આકૃતિના હાથમાં ચામર છે, તથા જમણી આકૃતિના હાથમાં પંચો છે. નીચેની આકૃતિઓ (૧) ની આકૃતિઓ જેવી છે. અહીં ચિન્હ તરીકે હાથી કાઢેલો છે. અને તેની બે બાજુએ સિંહો કાઢેલા છે.

(૩) આ સંભવનાથની મૂર્તિ છે તે ધ્યાનગ્રસ્ત સ્થિતિમાં છે. તે એક પ્રફુલ્લ કમલ ઉપર બેઠેલી છે અને તેની ડાબી હથેલી ઉપર જમણી હથેલી છે. વચ્ચેની બીજી આકૃતિઓ (૨) ના જેવી છે. અહીં, ઘોડાને ચિન્હ તરીકે કાઢ્યો છે. ડાબી બાજુએ નાઠચાવાલું પાળીનું વાસળ છે તથા બન્ને બાજુએ બે સિંહ છે.

(૪) આ અભિનન્દનનાથની ' ધ્યાની ' આકૃતિ છે તે (૩) ના જેવી છે; ઉપરના બે સેવકોને બદલે બે કમલો છે. ચિન્હ તરીકે માંકડું ચિત્રેલું છે.

(૫) આ (૩) ના જેવી છે; ઢાલી બાજુના સેવકનો હાથ માથાના મુકુટ ઉપર છે. ચિન્હ તરીકે હંસ છે. આ સુમતિનાથની આકૃતિ છે.

(૬) આ (૩) ના જેવી છે; ચિન્હ તરીકે પદ્મ કાઢેલું છે. આ કમલની જમણી બાજુએ (૩) ની માફક પાણીનું વાસણ છે અને ઢાલી બાજુએ કુંભ છે. આ પદ્મપ્રભુની આકૃતિ છે.

(૭) આ સુપાર્શ્વનાથની ધ્યાની આકૃતિ છે. ઉપરની આકૃતિઓને બદલે અહીં આછું શોભાવાળું કામ કરવામાં આવ્યું છે. અહીં ચિન્હમાં સ્વસ્તિક છે જેની શાखाઓ ઘડીઆલના ક્રમથી ઉલટી દિશામાં વાળેલી છે.

(૮) આ (૭) ના જેવી છે. પણ ઉપરનું આછું કામ તેના કરતાં જરા જુદું છે. ચિન્હ તરીકે અર્ધચંદ્ર છે. આ ચંદ્રપ્રભુની આકૃતિ છે.

(૯) આ (૮) ના જેવી છે; અહીં ઉપરની આકૃતિઓમાં કમલો છે. ચિન્હ તરીકે મોર છે. આ આકૃતિ જેવી બીજી એકે નથી. કારણ કે કોઈપણ તીર્થકરને મોરનું ચિન્હ નથી.

(૧૦) આ (૯) થી જુદી છે. તેમાં તીર્થકરની ઉમેલી નમ્ર આકૃતિ છે. ચિન્હ જતું રણું છે. બે પોપટની આકૃતિઓ છે. આ આકૃતિ જેવી બીજી નથી.

(૧૧) આ (૧૦) ના જેવી છે. પણ નમ્ર આકૃતિ ઉપર સર્પની છાયા છે. ઉપરની આકૃતિઓમાં બે ઉડતી પરીઓ છે. ચિન્હ

તરીકે એક અજાણ્યો છોદ્યો છે. બન્ને બાજુએ બે ઘડા તથા સિંહની આકૃતિઓ છે. કદાચ આ ૨૧ માં તીર્થંકર નમિનાથ હોઈ શકે.

(૧૨) આ (૧૦) જેવી છે. આનું ચિન્હ સ્પષ્ટ જણાતું નથી. કારણ કે હાલમાં તેની આગળ એક ન્હાની પ્રતિમા ઘાલેલી છે. આના જેવી બીજી આકૃતિ નથી.

(૧૩) આ (૧) ના જેવી છે. ચિન્હનું મ્હોંદું ભાંગી ગયું છે.

(૧૪) આ (૫) ના જેવી ધ્યાની આકૃતિ છે. અહીં ચિન્હ તરીકે એક મઘર છે તેની બે બાજુએ બે સિંહાકૃતિ છે. આ ૯ મા તીર્થંકર સુવિધિનાથની આકૃતિ છે.

(૧૫) આ (૧૪) ના જેવી છે. અહીં (૧૨) ની માફક ચિન્હ ઉપર એક ન્હાની પ્રતિમા ઘાલેલી છે. આ આકૃતિના જેવી બીજી જાણવામાં નથી.

(૧૬) આ (૧૫) ના જેવી છે. સેવકોના હાથમાં ચામરો છે. ચિન્હ ભાંગી ગયું છે, ઘણું સ્વરૂં તે હરણનું હશે. આ ૧૬ મા તીર્થંકર શાંતિનાથની આકૃતિ છે.

(૧૭) આ ધ્યાની આકૃતિ છે; ઉપરની આકૃતિઓ શોભા માટે છે. ચિન્હ ભાંગી ગયું છે અને તે ઘેટાનું હોય તેમ જણાય છે. ૧૭ મા તીર્થંકર કુંથુનાથની આકૃતિ છે.

(૧૮) આ (૧૫) ના જેવી છે. મચ્છનું ચિહ્ન છે. આના જેવી બીજી આકૃતિ જાણવામાં નથી અને કદાચ તે કલ્પિત હશે. કારણકે કોઈપણ તીર્થંકરને મચ્છનું ચિહ્ન નથી.

(૧૯) આ ધ્યાની આકૃતિ છે. ઉપરના ભાગમાં કમલો છે. તેમાં પાણીના વાસણનું ચિહ્ન છે તેથી તે ૧૯ માં તીર્થંકર મછીનાથની આકૃતિ છે.

(૨૦) આ (૧૬) ના જેવી ધ્યાની આકૃતિ છે. એક કલ્પિત છોડનું ચિહ્ન છે તેથી ૨૧ મા તીર્થંકર નમીનાથની આકૃતિ દર્શાવે છે.

(૨૧) આ (૧૬) ના જેવી ધ્યાની આકૃતિ છે. કાચબાનું ચિહ્ન છે. તેથી તે ૨૦ મા તીર્થંકર મુનિસુવ્રતનાથની આકૃતિ દર્શાવે છે.

(૨૨) આ ધ્યાની આકૃતિ છે; ઉપરના ભાગમાં દેવાંગનાઓ કાઢેલી છે. શંખની નિશાની છે અને તેની બે બાજુએ મોર છે અને તેથી તે ૨૨ મા તીર્થંકર શ્રી નેમીનાથની આકૃતિ દર્શાવે છે.

(૨૩) આ એક ઊભી નગ્ન આકૃતિ છે. ઉપરના ભાગમાં કમઝો છે, તીર્થંકરના મસ્તક ઉપર જઠની ધારા કરતી હોય તેમ હાથમાં કુંભ લઈને બે દેવાંગનાઓ કાઢેલી છે. ગેડીનું ચિહ્ન છે. આ આકૃતિમાં ૧૧ મા તીર્થંકર શ્રેયાંસનાથ છે.

(૨૪) આ એક ઊભી નગ્ન આકૃતિ છે. ઉપરની બાજુએ (૧) ની માફક ગાયનનાં સાહિત્યો સહ અપ્સરાઓ ઊભેલી છે. સિંહનું ચિહ્ન છે. અને છેલ્લા પટલે ૨૪ મા તીર્થંકર મહાવીરસ્વામીની આકૃતિ છે.

* નિમ્નગત, જૈન કોષકર્તા હેમચંદ્રની કડીઓ ઉપરથી એમ જણાશે કે ઉપરોક્ત આકૃતિઓ ઉપસેલી કાઢવામાં અમુક શૈલી અનુસરવામાં આવી જ નથી. કેટલીક આકૃતિઓ પુનઃ પુનઃ આવી છે તથા કેટલાક તીર્થંકરોને કાઢી નાંખવામાં આવ્યા છે. ૧૧ મી અને ૨૦ મી આકૃતિઓમાં ૨૧ મા તીર્થંકર નમીનાથ આપવામાં આવ્યા છે. તીર્થંકરોને ચિહ્નો સહ કાલગણના પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવ્યા છે. કેટલીક-

* વૃષો ગજોઽશ્વઃ પ્લવગઃ કૌશ્ઠોઽજં સ્વસ્તિકઃ શશી ।

મકરઃ શ્રીવત્સઃ સ્વહૃદ્ધો મહિષઃ શૂકરસ્તથા ॥

રથેનો વજ્રં મૃગચ્છાગૌ નન્દાવર્ત્તો ઘટોઽપિ ચ ।

કૂર્મો નીલોત્પલં શંખઃ ફળી સિંહોઽર્હતાં ધ્વજાઃ ॥ (શ્રી હેમચંદ્રઃ)

વાર આ ક્રમનો ભંગ કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ ક્રમભંગ સલાટોના અજ્ઞાનને લીધે છે. ૯ મી અને ૧૮ મી આકૃતિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જૈન શાસ્ત્રમાં નહિ કહેલી એવી આકૃતિઓ કાઢવા પરથી તેમનું અજ્ઞાન સાબીત થાય છે.

ત્રિશૂલ ગુહાની ઉત્તરમાં બારમૂજા છે અને તેની સાથે નવમુનિ ગુહા છે.

નવમુનિ ગુહા એક સાધારણ ગુહા છે, તેમાં બે ઓરડા છે અને એક ઓટલો છે. આ ગુહાની જરૂર પટલી જ છે કે તેમાં જૈનશ્રમણ શુભ-ચન્દ્ર વિષેનો એક લેખ છે અને તેની મિતિ ઈ. સ. ૧૦ મી સદી છે. આર્કીઓલૉજિકલ સર્વે રિપોર્ટ પુ. ૧૩ ના પ્રકાશકે આ કોતરેલી આકૃતિઓ બુદ્ધની છે એમ ગણવામાં મૂલ કરેલી છે.

ઈ. સ. ૧૮ મી સદીના અંતમાં ટુંડગિરિના શિખર ઉપર મરાઠાઓએ બંધાવેલા જૈન દેવાલય વિષે સહજ સૂચના કરું છું. કીટ્ટો (Kittoe) ધારે છે કે હાલનું દેવાલય કોઈક ચૈત્યની જગ્યા ઉપર બાંધેલું છે, કારણ કે ત્યાં જુના મકાનોની સામગ્રી તેને જડી હતી.* પણ કીટ્ટોના કહેવા પ્રમાણે ત્યાં કોઈ જુનું દેવાલય પહેલાં હોય તેમ મ્હને લાગતું નથી.

આ જૈન દેવાલયથી પશ્ચિમે અને લગભગ સપાટ જમીન ઉપર કેટલાક ઊંચા ચોરસ પથ્થરો છુટા છવાયા પડ્યા છે અને કનીગ્હામના કહેવા પ્રમાણે તે ચૈત્યો દર્શાવે છે.† આ ‘ દેવ સભા ’ છે. કદાચ આ નામ એ જગ્યાનું જ હોય.

નાઈટ્રોગ્લીસરાઈન, ફોઢવાનો દારુ, ગનકૉટન, કીસલગઢ અગર નોબલ હાયનેમિક વિગેરે પદાર્થોની શોધ થયાં પહેલાં આવા સ્વડકને

* કીટ્ટોનું જે. એ. એસ. બી. પુ. ૬ પા. ૧૦૭૯.

† કનીગ્હામનો આર્કીઓલૉજિકલ સર્વે ઑફ ઇન્ડિયા, પુ. ૧૩, પા. ૮૦.

ઉઠાવવો એ કેટલું અઘરું કામ હશે તે માત્ર કલ્પનામાં જ આવી શકે, પણ અહીંયા પથ્થરો પોચા તથા કાળાંવાળા છે તેથી સોદાળકામ સહેલાઈથી થઈ શકે તેમ છે. સામાન્ય રીતે મુખ્ય સ્વઢકથી દૂર ઢાલ પહતી જમીનથી ગુહાઓ સોદવામાં આવી છે, જ્યાં બની શકે ત્યાં બહાર જોવાને બાકાં કરેલાં છે. મ્હારે કહેવાની જરૂર નથી કે આ બાકાં રેલ્વેને માટે સ્વઢકો ફોરતાં જોવામાં આવે છે તેવા છે. ત્યાં પાળી જવાની રીત સંતોષકારક રીતે રાસવામાં આવી છે. આ ઉપરથી પ્રીન્સેપ ઉપર એવી સજ્જડ અસર થઈ કે તેણે જર્નલ ઑફ ધી એશિયાટિક સોસાયટી, પુ. ૧૬ પા. ૧૦૭૯ મા નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:

“.....ઓરડામાંથી પાળી જવાને માટે એક અદ્ભુત યુક્તિ વાપરી છે, નહિ તો પથ્થરના છિદ્રાલુપ્તપણને ઈધે ચોમાસામાં પાળી ટપકત. તેથી છતમાં નાનાં છિદ્રો કર્યા છે અને તે સર્વ નીચેના સુળામાં ભેગાં થાય છે. જ્યાં આગલ બહાર પાળી જવા માટે એક મ્હોટું બારું રાખ્યું છે. ”

ઓરડાની છત ઘળીવાર જરાક બાંકી દેસાય છે. જૈનગુફાની છતનો ઉઠાવ તથા પહોઢાઈનું માપ મ્હેં લીધું છે અને તેથી માલુમ પડ્યું કે તેના ઉઠાવ અને પહોઢાઈનું જે પ્રમાણ છે તે હાલ પણ હરકોઈ હજનેર કબૂલ કરે તેવું છે. ”

પ્રસિદ્ધ ગુફાઓ અને તેમનો ઇતિહાસ.

સ્વઢગિરિ ઉપર જે ન્હાની મ્હોટી સેંકડો ગુહાઓ છે તેમાં હાથીગુફા, અનન્તગુફા, રાણીગુફા, વૈકુંઠગુફા, માળેકપુરગુફા, જયા-વિજયાગુફા, ગણેશગુફા, સ્વર્ગપુરીગુફા, શતવક્ર અને નવમુનિગુફા આદિ ગુફાઓ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. આમાં કેટલીક ગુફાઓ બૌદ્ધધર્મની

છે અને કેટલીક જૈનધર્મની છે. પરંતુ પરસ્પર બંને ધર્મની સેઠમેઠ થઈ જવાના લીધે તથા બંને ધર્મોમાં જે કેટલીક સમાનતા છે તેના લીધે, આ ગુફા-સમૂહમાંથી કેટલી અને કઈ જૈનોની છે અને કઈ બૌદ્ધોની છે તે બરોબર તારવી શકાય તેમ નથી. આ બધી ગુફાઓ એકી વચ્ચે થઈ નથી પરંતુ જુદા જુદા સમયે બની છે. બાબૂ મનોમોહન જણાવે છે કે—

“ આ ગુફાઓનો ઇતિહાસ અંધારામાં રહ્યો છે અને ઘણા વિદ્વાનોએ તે ઇતિહાસ જાણવાને નિષ્ફળ પ્રયત્નો કર્યા છે. હિંદુસ્થાનના આ ભાગની ગુફાઓનો પશ્ચિમ વિભાગની ગુફાઓ સાથે ઘણો સંબંધ નથી. તેથી મિતિ શોધવામાં તથા નક્કી કરવામાં શોધક આડે માર્ગે ચઢી જાય તેમ છે. હાથીગુફાના [આ] લેખથી ઓરીસ્સાના આ અંધારામાં રહેલા ઇતિહાસ ઉપર અજવાળું પડે છે. પંડિત ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીના વાંચવા પ્રમાણે તે ગુફાઓની મિતિ ઘણામાં ઘણી ઇ. સ. ની બીજી સદી હોઈ શકે. તેમના કહેવા પ્રમાણે આ ગુફા જૈન રાજા સ્વા-વેલે સોદી કાઢી હતી. લિપિના અક્ષરો ઉપરથી એમ કહી શકાય કે ઘણી સ્ત્રી ગુફાઓ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા અગર ત્રીજા સૈકામાં સોદી કાઢેલી છે; અને ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા અગર પાંચમા સૈકામાં પણ તે થયેલી હોય એમ કહેવામાં કાંઈ સ્ત્રોતું નથી; એટલે કે હાથીગુફા લેખની પહેલાંના સમયમાં; કારણ કે જે સ્થળે આ ગુફાઓ છે તે સ્થળને ધાર્મિક લોકો ઘણા સમયથી પવિત્ર ગણતા હોવા જોઈએ. ”

કાલગણના.

“ આ ગુફાઓની ચોક્કસ રીતે કાલગણના કરવી એ તદ્દન અશક્ય છે. અને જૈન તથા બૌદ્ધ ગુફાઓના સેઠમેઠના લીધે અશક્યતા વધી છે. ભિન્ન ભિન્ન વિદ્વાનોએ તેમની ભિન્ન ભિન્ન મિતિઓ નક્કી કરી છે એ જ

તેની અશક્યતા પૂરવાર કરે છે. દાખલા તરીકે અનંતગુહા જેની મિતિ જુદા જુદા લેખો પ્રમાણે ચાર સૈકામાં આવે છે. ‘કેવ ટેમ્પલ્સ ઑફ ઇન્ડિઆ’ ના કર્તાઓએ તેની મિતિ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ અને ૧૫૦ ની વચમાં મૂકી છે. કર્નિગહામે* ઇ. સ. ની બીજી કે ત્રીજી સદીમાં ગણી છે. ગુહાની ખીંતો ઉપરના લેખોથી આ બાબત નક્કી થઈ શકે તેમ નથી, કારણ કે તે લેખો ચોક્કસ નથી; તેમના અર્થ જુદા જુદા થઈ શકે છે અને એક જ અર્થ થાય તો પણ કાલગણના વિષે ભિન્ન ભિન્ન નિર્ણયો કઢાય છે. દાખલા તરીકે હાથીગુફા લેખની મિતિ ડૉક્ટર મિત્રે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૬ અને* ૪૧૬ ની મધ્યે મૂકી છે. અને પ્રીન્સેપે અશોકના લેખો કરતાં અર્વાચીન રાખી છે. ‘કૉરપસ ઇન્સ્ક્રીપ્શ્યોનમ્ ઇન્ડિકૉરમ’ નો કર્તા પ્રીન્સેપના મતને મઠે છે. અને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૫ અને ૨૦૦ ની વચમાં મૂકે છે. વઠ્ઠી ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ પ્રીન્સેપ, મિત્ર, વિગેરેના મત ઓટા ગણ્યા છે અને પોતાની એક નવી મિતિ નક્કી કરી છે, જે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૮ અને ૧૫૩ ની વચ્ચે છે. હાલમાં ‘જર્નલ ઑફ રૉયલ એશિયાટીક સોસાયટી’ ના એક અંકમાં ડૉક્ટર ફલીટે આ મત વિષે પુનઃ શંકા કરી છે. આ ઉપરથી એમ જણાશે કે જુદા જુદા વિદ્વાનોના મત જુદા જુદા પડે છે. આ હરકત હમણા વધી છે; કારણ કે વચ્ચે જતાં અક્ષરો વધારે ઘસાઈ ગયા છે. તેથી જ શિલ્પકામ ઉપરથી તેની મિતિ નક્કી કરવાનો મ્હેં પ્રયત્ન કર્યો છે.”

“મુખ્ય મુખ્ય ગુહાઓનાં લેખોના કામની શક્ય મિતિઓ નીચેના કોઠામાં આપું છું.

* કર્નિગહામનો ‘આર્કિઓલૉજીકલ સર્વે ઑફ ઇન્ડિઆ, પુ. ૧૩ (૧૮૭૫-૭૬) પૃષ્ઠ ૮૧.

નંબર.	ગુફા.	મિતિ.
૧	હાથીગુફા.	ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦.
૨	અનન્તગુફા.	,, ૨૫૦ થી ૨૦૦.
૩	રાણીગુફા.	,, ૨૦૦ થી ૧૦૦.
૪	જયા-વિજયા.	,, ૨૦૦ થી ૧૦૦.
૫	ગણેશગુફા.	,, ૧૦૦ થી ૧.
૬	સ્વર્ગપુરીગુફા.	,, ૧૦૦ થી ૧.
૭	શતવક્ર, નવમુનિ જેવી	,, ૫૦ થી ઈ. સ. ૧૦૦.
જૈન ગુફાઓ.		

સંડગિરિની જૈન ગુફાઓનો સમય નક્કી કરવામાં ઘણી દરકતો આવે છે. મ્હોટા સ્તંભો અને જૈનતીર્થંકરોની મ્હોટી પ્રતિમાઓ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે તે બૌદ્ધ ગુફાઓથી અર્વાચીન છે. સંસ્કૃત કોષ-કાર અમરસિંહના ઈ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં બંધાવેલી હોવી જોઈએ એમ ધારવામાં આવે છે. પરંતુ ગયાના જૈન દેવાલય કરતાં આ જૈન ગુફાઓ નક્કી પ્રાચીન છે એમ કહી શકાય.

હાથીગુફાના લેખમાં જેની અર્વાચીનમાં અર્વાચીન મિતિ ઈ. સ. પૂર્વે બીજી સદીની મધ્યમાં છે, તેમાં સ્વારવેલના મહાન્ જૈનવંશ વિષે ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ વિગત ઉપરથી આપણે એમ અનુમાન કરી શકીએ કે હાથીગુફાની નર્જાકમા જૈનશ્રમણો માટે ગુફાઓ खोदવામાં આવી હશે. વઢી ઉદયગિરિ ઉપર ઘણી બૌદ્ધ ગુફાઓ છે અને તેથી બૌદ્ધોથી જુદા રહેવા માટે જૈન સાધુઓએ સંડગિરિ પસંદ કર્યો હોય અને તે ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકાથી ઈ. સ. ના પહેલા સૈકામાં હોઈ શકે. ”

“ પરંતુ નવમુનિગુહામાં એક લેખ છે જેમાં ઉદ્યોતકેશરી જે ઈ. સ. ના ૧૦ મા સૈકાના પ્રથમ ૨૫ વર્ષમાં થયો એમ મ્હેં આઠમા પ્રકરણમાં પૂરવાર કર્યું છે, તેના વિષે ઉલ્લેખ છે. આ ગુહામાં એક જૈનશ્રમણ કુલચંદ્રનો શિષ્ય રહેતો હતો એમ ધારવામાં આવે છે. આ લેખ ઉપરથી એમ નિર્ણય થઈ શકે કે આ ગુહા દશમા સૈકામાં સ્વોદાઈ હશે; પણ ડ્યારે ગણેશગુફા, જે ઈ. સ. પૂર્વે સાતમા સૈકાની બૌદ્ધગુહા છે તેની પરસાઠમાં ગણેશની આકૃતિ અગર સ્વંડગિરિની એક જૈનગુહામાં હિંદુદેવી દુર્ગાની આકૃતિ જોઈએ છીએ ત્યારે એ નિર્ણયમાં ફેંકા ઉત્પન્ન થાય છે. જો એમ કહીએ કે ગણેશગુહા અગર જૈનગુફા બ્રાહ્મણગુફાઓ છે, કારણ કે ત્યાં હિંદુ દેવો જોવામાં આવે છે, તો તે અયોગ્ય ગણાય. સ્વરી રીતે આ આકૃતિઓ પાછઢથી ઘુસાડવામાં આવી છે. કેટલાંક કારણો ઉપરથી તથા ઉદ્યોતકેશરી એક જૈનોનો મ્હોટો પોષક હતો તે ઉપરથી એમ બની શકે કે આ લેખ સ્વોટો છે અને તે ગુહા થયા પછીનો છે, તથા પોતાના વિચારોની ઉદારતાને માટે જે વસ્તુનાયો હતો તેના માનમાં માત્ર આ લેખ કોતરેલો હોવો જોઈએ. ”

હાથીગુફા.

ઉપર વર્ણવેલા ગુફા-સમૂહમાં જ પ્રસ્તુત લેખવાઢી હાથીગુફા પણ આવેલી છે. આ ગુફા ઉદયગિરિના શિસ્વર ઉપર છે. આના વિષયમાં વાન્ મનોમોહન એ જ પુસ્તકમાં જણાવે છે કે-“ હાથીગુફા એક નૈસર્ગિક ગુફા છે. તેના ઉપર ઘણી જ થોડી કારીગરી કરવામાં આવી છે અને જો કે શિલ્પીની નજરથી તે બહુ ઉપયોગી નથી તો પણ ત્યાંની સર્વ ગુફાઓ કરતાં તે ઘણીજ મહત્ત્વની છે. કારણ કે

તેમાં એક મ્હોટો લેખ છે, જેમાં કલિંગના એક રાજાનું સ્વવૃત્તાંત લખેલું છે. ડાક્ટર ભગવાનલાલના વાંચ્યા પહેલાં આ લેખ હિંદુસ્તાનમાં જુનામાં જુનો ગણાતો અને જો કે હાલ તે પ્રમાણે મનાતું નથી તો પણ આ ગુહાની ઉપયોગિતા જરાપણ ઓછી થઈ નથી.

એને પ્રથમ શોધી કાઢનાર મી. એ. સ્ટર્લીંગ હતા. અને કર્નેલ મેકેન્ઝીની મદદથી ૧૮૨૦ માં તેની નકલ લીધી અને પોતાના ઘણા ઉપયોગી લેખ “ એન એકાઉન્ટ, જોગ્રોફીકલ, સ્ટેટીસ્ટીકલ, એન્ડ હીસ્ટોરીકલ ઑફ ઓરિસ્સા પ્રોપર, ઑર કટક ” (An Account Geogrophical, Statistical, and Historical of Orissa Proper or Cattack) સાથે એશિયાટીક રીસર્ચીસ (Asiatic Researches) પુ. ૧૬ માં ૧૮૨૪ માં ભાષાંતર વિના પ્રકાશિત કર્યો. મી. સ્ટર્લીંગ આ લેખ વાંચવાને અશક્તિમાન હતો અને તેથી ગ્રીક અક્ષરો સાથે તેના અક્ષરોની સરસામળી, તથા હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોના લેખોમાંના અક્ષરો સાથે મેલવવા શિવાય તે કંઈ કરી શકે તેમ નહોતો.

૧૮૩૭ માં ‘ જર્નલ ઑફ ધી એશિયાટીક સોસાયટી ’ પુ. ૬ માં લેફટેનન્ટ કીટોની નકલ ઉપરથી જેમ્સ પ્રીન્સેપે ભાષાંતર તથા નકલ સહિત આ લેખ પ્રકાશિત કર્યો છે. તેમના કરેલા ભાષાંતર ઉપરથી અહીંના વિદ્વાનોનું ધ્યાન તે તરફ સ્વેચ્છાતઃ. ડાક્ટર રાજેન્દ્રલાલે તે લેખ પુનઃ તપાસી જોયો અને ૧૮૮૦ માં કેટલાક ફેરફારોસહ ‘ એન્ટીક્વીટીઝ ઓફ ઓરિસ્સા ’ પુ. ૨ માં પ્રકાશિત કર્યો.

પ્રીન્સેપ તથા મિત્રનો મત એવો છે કે એ લેખ કલિંગના રાજા ઐરનો હતો, જે રાજા મૂલ રાજ્ય પચાવી પચ્ચો હતો અને જેણે ઘણું

દાન કર્યું, તઝાવો સોદાવ્યાં અને આવાંજ બીજાં જનહિતનાં કામો કરીને લોકોનો માનીતો થયો. પ્રીન્સેપના મત પ્રમાણે એ લેખ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષથી જુનો નથી. ‘કોર્પસ ઇન્સ્ક્રીપ્શ્યોનમ્ ઇન્ડીકેરમ્’ (Corpus Inscriptionum Indicarum) ના કર્તા પ્રીન્સેપના મતને મઠે છે અને ધારે છે કે એ લેખ અશોકના લેખોથી જુનો નહીં હોઈ ઈ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકાના છેલ્લા પચીસ વર્ષમાં થયેલો છે. ‘કારણ કે કોઈપણ અક્ષર ઉપર માથું કે માત્ર દોરેલા નથી.’ પરંતુ ડાક્ટર મિત્ર એ લેખને ઈ. સ. પૂર્વે ૪૧૬ ને ૩૧૬ ની વચ્ચેનો ગણે છે. તેમનો નિર્ણય ઈ. સ. પૂર્વે ૪૧૬ થી ૩૧૬ સુધી રાજ્ય કરનાર નવ નન્દોમાંથી એક નન્દરાજા ઉપર આધાર રાખે છે. જે ભાગમાં (લીટી ૬) નંદો વિષે કહેવામાં આવ્યું છે તે ભાગનું ભાષાંતર હું નીચે આપું છું:—

“રત્નો—વધી સામગ્રી—તે દેવને આપે છે. ત્યારવાદ દાન કરવાની ઇચ્છા થવાથી—નન્દ રાજાના નાશ કરેલા સો મહેલો, અને તેને પળ કાઢી મૂકેલો, અને વિજયનાદી જે કાઈ હતું તે સર્વ લૂંટને ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે દાનમાં વાપરી દીધી. *

પ્રીન્સેપ અને મિત્રના મતપ્રમાણે આ ગુહા બૌદ્ધની છે. કારણ કે એના લેખમાં બૌદ્ધનાં ચિન્હો નજરે પડે છે. પરંતુ ડાક્ટર ભગવાન-લાલ ઇન્દ્રજીએ તે જૈનની છે એમ પૂરવાર કર્યું છે અને તે સ્વાસ્થ્યલની બનાવેલી છે એમ કહ્યું છે. આ લેખની છેલ્લી અગર ૧૭ મી લીટીમાં સ્વાસ્થ્યલનું નામ આવે છે. ભગવાનલાલના મત પ્રમાણે આ લેખની મિતિ મૌર્યસન ૧૬૫ અગર ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૭+ છે. મૌર્યસન ઈ. સ. પૂર્વે

* જે. એ. એસ. બી. પુ. ૬.

+ Actes du Sixieme Congres or, tome iii pp. 174-177.

૩૨૧ થી શરુ થાય છે, તેથી ગુન્દાનો વધારેમાં વધારે જુનો વસ્તુ
 ई. स. पूर्वे बीजा सैकानो होइ शके. हालમાં ડાક્ટર ફ્લીટે ' જર્નલ
 ઑફ ધી એશીયાટીક સોસાયટી ઑફ ગ્રેટબ્રીટન ' ના એક અંકમાં
 પ્રકટ કર્યું ત્યાર પહેલાં વીન્સેન્ટ સ્મીથ વિગેરે શોધકોનો પણ તેવો જ
 મત હતો. પંડિત (મગવાનલાલ)નું મત મને પસંદ નથી, પણ ई. स.
 पूर्वे बीजा सैकाना अंतमां होई शके एम हुं धारुं छुं. एटले के मग-
 धनी गादी उपर अशोक आव्यो ते पहेलां. डाक्टर फरग्युसन अने
 बरगेसना मतप्रमाणे ' आ लेखनी मिति घणुं खरुं ई. स. पूर्वे ३००
 छे. ' તેઓ કહે છે કે અશોકના રાજ્યથી, खडकोमांथी भोंयरां खोदी
 काढवानी रीति शरु थइ अने त्यारबाद उत्तरोत्तर प्रगतिथी आ काम
 १००० वर्ष सुधी चाल्युं.^१

આ લેખની ૧૬ મી લાઈટીમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે આ
 રાજાએ ' જમીનની તલે ઓરડા; તથા દેવાલય અને સ્તંભોવાળાં
 ભોયરાં કરાવ્યાં. ' આ ઉપરથી આપણે એમ કહી શકીએ કે હાથી
 ગુફાની પાસે તેના જાટલી જુની બીજી ગુહાઓ છે. જો કે તે આપણે
 નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકીએ નહિં. વઢી આપણે એમ પણ કહી શકીએ
 કે ચૈત્ય, દેવાલય તથા સ્તંભોવાળી ગુહાઓ કરતાં બીજી જુની
 ગુહાઓ હશે. "

कलिंगमो संक्षिप्त इतिहास.

આ પ્રમાણે खडगिरि અને ત્યાંની ગુફાઓનું વર્ણન છે. કાલના
 महात्म्यनी गति अकल છે. જે જૈન અને બૌદ્ધધર્મના શ્રમણો માટે

૧ વી. સ્મીથની ' ઍર્લ્સ હીસ્ટરી ઑફ ઇન્ડીઆ ' પા. ૩૫ (ટીપ).

૨ ફરગ્યુસન અને બરગેસની ' કેવટેમ્પલ્સ ઑફ ઇન્ડીઆ ' પા. ૬૭.

આ બધાં 'લયનો' બનાવવામાં આવ્યાં છે તેમાં આજે સેંકડો વર્ષથી
 એ ધર્મના કોઈપણ શ્રમણે તો શું પરંતુ ગૃહસ્થે પણ પગ સુધાં નહિ
 મૂક્યું હોય જે પ્રદેશમાં પૂર્વે જૈનધર્મ આટલી બધી જાહોજલાલી
 મોગવતો હતો ત્યાં આજે 'જૈન' એ શબ્દથી પણ લોકો સર્વથા
 અજ્ઞાત છે. કટકમાં થોડાક જૈન દુકાનદારો છે અને તેમના તરફથી
 એક ન્હાનું સરસું (ડિગંબર સંપ્રદાયનું) નવીન મંદિર પણ ચંડગિરિ
 ઉપર બનાવવામાં આવેલું છે, પરંતુ તે બધું પરદેશીય છે. એ દુકાનદાર
 જૈનો દક્ષિણમાંથી વ્યાપારાર્થે જઈને ત્યાં વસેલા છે. ઓરીસ્સાના મૂઠ
 વતનીઓમાંથી કોઈ પણ જૈનધર્મને ઓઠાવતો નથી. ઓરીસ્સાનો ઇતિ-
 હાસ યથાર્થ રીતે હજી સુધી ઉપલબ્ધ થયો નથી તેથી એ જાણી શકાતું
 નથી કે એ પ્રદેશમાં જૈનધર્મે કેટલી પ્રગતિ કરી હતી ? તોપણ બા
 ગુફાઓ અને લેખો ઉપરથી વિદ્વાનો અનુમાનો કરે છે કે ઘણાક સમય
 સુધી જૈનધર્મ એ પ્રદેશમાં રાજ્યધર્મ તરીકે પઢાતો રહ્યો છે. જૈન અને
 બૌદ્ધ ધર્મ બંને સાથે સાથે જ આ પ્રદેશ ઉપર સ્વીકૃતિ હોય એમ જણાય છે
 અને તેમની અસર બ્રાહ્મણધર્મ ઉપર પણ કેટલીક રીતે સજ્જડ થયેલી
 મનાય છે. આ વિષયમાં બાબૂ મનોમોહન લખે છે કે—

“ ઇસવી સનની શરૂઆત પહેલાં અહીં જૈનધર્મ તથા બૌદ્ધધર્મ
 પ્રવર્તતો હતો અને તેમની અસર હિંદુધર્મ અથવા સ્થિત રીતે કહીએ તો
 બ્રહ્મધર્મ ઉપર થઈ હતી. બ્રહ્મધર્મનો બૌદ્ધ અગર જૈન ધર્મની સાથે મેળાપ
 થતાં કલા કૌશલ્યના દરેક વિભાગમાં ફેરફાર થયા; શિલ્પકલા પણ
 તેની અસરથી અલગી રહે તેમ નહોતું. બૌદ્ધધર્મની સર્વવ્યાપી અસર હજુ
 પુરીમાં દૃષ્ટિગોચર થઈ શકે છે. ”

“ ઓરીસ્સા ઈ. સ. પૂર્વે ૩ જી સદીથી ઈ. સ. ની ૮ અગર ૯ મી સદી સુધી જૈન અને બૌદ્ધધર્મનું મુખ્ય સ્થળ હતું, એ માનવાને આપણી પાસે સ્વાસ કારણો છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૨૬૨ માં મહાન મૌર્ય રાજા અશોકે કલિંગ દેશ જીત્યો ત્યારથી બૌદ્ધધર્મની અસર થવા લાગી; આ જીતમાં ઘણાં માણસોનો ઘાળ નિકળી ગયો, તે વાત તેના શિલાલેખ (Rock edict) નં. ૧૩ માં મોજુદ છે. સુધારાની અસર થતી ગઈ અને ક્રમે ક્રમે કલિંગ દેશ આગળ પડતો થવા લાગ્યો. જો કે કેટલાક અશોકના લેખો મૈસુરના ઉત્તર ભાગમાં મળી આવે છે તોપણ ડૉક્ટર માંડારકર, વીન્સેન્ટ સ્મિથ, વિગેરે વિદ્વાનો કલિંગને અશોકના રાજ્યની દક્ષિણસીમા ગણે છે. બૌદ્ધધર્મના પ્રવર્તનના લીધે તેમજ સમુદ્રના કિનારા ઉપર આવવાના લીધે કલિંગદેશ અન્ય દેશોના સંબંધમાં આવતો ગયો; તેનું દરિયાઈ બંધ ઘણા વસ્તુ સુધી રહ્યું હતું, અને હવે તેમાં નવો ઉત્સાહ ઉમેરાવાને લીધે તે વ્યાપારનું મુખ્ય મથક બન્યું. ઈ. સ. પૂર્વે ૭૬ માં કલિંગથી નિકળેલા એક લશ્કરે જાવા સર કૈયું. જ્યારે ઈ. સ. ૬૨૯ અને ૬૪૬ ની વચ્ચે હુએનત્સાંગ (Hiuen Tsang) ઉચ્ચ અગર ઓરીસ્સા આવ્યો ત્યારે તેણે બૌદ્ધધર્મની અસર દર્શાવનારા ઘણા મ્હોટા ‘ સંઘારામો ’ ‘ સ્તૂપો ’ વિગેરે જોયાં. તેણે કોઈ પણ હિંદુ દેવાલય વિશે ઉલ્લેખ કરેલો નથી. ચે-લી-ત-લો-ચીંગ અગર ચરિત્રપુર અથવા હાલનું પુરી, તેની બહાર તેણે “ ટાવર સહિત ઊંચા શિશ્વરોવાળા સાથે સાથે પાંચ સ્તૂપો ” જોયાં.* આ સ્તૂપો ઘણા વસ્તુ

૧ ડૉક્ટર ફ્લેટનું ‘ બૉમ્બે ગેઝેટીઅર ’ પુ. ૧. તથા, ડૉ. માંડારકરનો ‘ દક્ષિણનો ઇતિહાસ ’ ભા. ૧.

૨ વી. સ્મિથના ‘ અર્લી હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા ’ પૃષ્ઠ ૧૩૧.

૩ ‘ સાઈક્લોપીડીયા ઓફ ઇન્ડિયા, પુ. ૨. (૧૮૮૫).

* કર્નોગહામની ‘ ઍનડ્યન્ટ જોર્નૉફી ઓફ ઇન્ડિયા. ’

થયાં જમીનદોસ્ત થઈ ગયાં છે, પરંતુ બૌદ્ધની અસરનું જે કાંઈ ગુફાઓમાં હાલ બાકી રહ્યું છે તે ઉપરથી બૌદ્ધધર્મની ચઢતી વિશે સ્પષ્ટતા આવી શકે. હિંદુઓને પ્રિય એવા જગન્નાથ વિશે બૌદ્ધધર્મે ઘણી સચોટ અસર કરી છે. ”

“ હાથીગુફા લેખમાં પંડિત ભગવાનલાલ હંદ્રજીએ વાંચ્યું તે પ્રમાણે તેની મિતિ ई. સ. પૂર્વે બીજા સૈકાની વચમાં છે અને તેનો કર્તા કલિંગનો રાજા અને જૈનધર્મનો ઉત્તેજક સ્વારવેલ છે. આપણે સ્વારવેલ તેમજ તેના વંશ વિશે કાંઈ પણ જાણતા નથી, માત્ર ઉદયગિરિની સ્વર્ગપુરી ગુહાના એક લેખમાં તેની સ્ત્રીનું નામ જોવામાં આવે છે. આ છૂટી છૂટી હકીકત ઉપરથી એમ સાબીત થાય છે કે કલિંગ દેશ ઉપર જૈન રાજાઓ એક વસ્તુ રાજ્ય કરતા હતા. સ્કંદગિરિ અને ઉદયગિરિની ગુહાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જૈન અને બૌદ્ધધર્મની અસર દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. ”

“ જૈનધર્મે કલિંગદેશમાં એવાં સજ્જડ મૂલ્લ ધાર્યાં હતાં કે જેની અસર આપણે ई. સ. ના ૧૬ મા સૈકામાં પણ જોઈ શકતા હતા. સૂર્યવંશી રાજા, ઓરીસ્સાના અધિપતિ પ્રતાપરુદ્રદેવને જૈનધર્મ વિશે ઘણી મમતા હતી. ધી રેવરન્ડ લાંગે તેને જૈન ઠરાવ્યો છે. + સ્કંદગિરિ ઉપરની નવમુનિ ગુહામાંના એક લેખમાં જૈન શ્રમણ શુભચંદ્રનું નામ જોવામાં આવે છે. ”

“ આવી છૂટી છૂટી વિગત ઉપરથી આપણે નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ કે અહીંના કેટલોક વસ્તુ જૈનધર્મનું જોર હવું અને તે રાજ્ય-

+ ‘ જર્નલ ઓફ એશિયાટીક સોસાયટી ઓફ બેંગાલ ’ પુ. ૨૮, નં. ૧-૫ (૧૮૫૯).

ધર્મ હતો. ई. સ. ની શરુઆતમાં કયા કયા વંશો કલિંગ ઉપર રાજ્ય કરતા હતા તેના વિષે ચોક્કસ રીતે જાણી શકીએ તેમ નથી; પણ એટલું તો આપણે જાણીએ છીએ કે હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા દેશોના રાજાઓએ કલિંગ દેશ જીત્યો હતો. તેની સમૃદ્ધિ વિષેની પ્રશ્નચિંતા ઘણે દૂર સુધી પહોંચી હતી. અને તેથી પાસેના રાજાઓએ તે દેશ જીતવાનો ઉત્સાહ થતો. કલિંગ દેશ ઘણો સમૃદ્ધિવાન હતો, એ નીચેની વિગત ઉપરથી કહી શકાય:—કલિંગ દેશ ‘ નવસ્વંડ પૃથ્વી ’ ના નવ સ્વંડોમાંથી એક સ્વંડ ગણાતો હતો; એ પ્રમાણે તામીલ શબ્દકોષોમાં જણાવ્યું છે. (જુઓ સેન્ડરસનનો કાનહી કોષ.) ”

“ રામાયણ અને મહાભારતનો વસ્તુત્તર બાદ કરતાં ત્યાર પછીના વસ્તુત્તરમાં જે જે રાજાઓએ તે દેશ ઉપર હુમલો કર્યો તે રાજાઓ એટલા વધારે છે કે તેમનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. ई. સ. પૂર્વેના ૩ જા સૈકામાં અશોકે તે દેશ જીત્યો એ વિગત મ્હેં ઉપર આપી છે. ઘણે ભાગે અન્ધ્રવંશના રાજા શાતકર્ણીના હુમલા વિષે હાથીગુફાના લેખમાં આવવામાં આવ્યું છે. તેણે “ ઘણા ઘોડા તથા હાથીઓ ” મોકલ્યા પણ તે વધારે સ્વાસ્થ્યે હરાવ્યા. ”

“ ई. સ. ના ત્રીજા સૈકામાં કલિંગદેશ અન્ધ્ર રાજાઓના હાથમાં ગયો, મંગલેશ રાજાના સ્તંભલેખ ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે બદામી (Badami) ના પશ્ચિમીય ચાલુક્યોના રાજા પહેલા કીર્તિવર્મા જેણે ई. સ. ૫૬૭-૬૮ થી ૫૯૭-૯૮ સુધી રાજ્ય કર્યું, તેણે કલિંગના રાજાને હરાવ્યો. તેજ વંશના કીર્તિવર્માના પુત્ર ત્રીજા પુલકેશીએ ई. સ. સાતમા સૈકામાં તે જીત્યો અને તે વસ્તુત્તર કનો-જમાં હર્ષવર્ધન રાજ્ય કરતો હતો. ”

“ ई. स. ८ मा सैकानी मध्यमां राष्ट्रकूटना राजा दन्तिदूर्गे कलिगदेश जीत्यो, पुनः ई. स. ९ मा सैकामां जैनधर्मना पोषक अकाल-वर्षे ते जीत्यो. ज्यारे ज्यारे वखत मळतो त्यारे त्यारे पूर्वना चालुक्यो ते देश उपर हुमलो करता. ई. स. ना ११ मा सैकामां पूर्विय चालुक्योना राजा राजराजदेवे तेना उपर स्वारी करी. ”*

“ महान संस्कृत कवि कालिदास ई. स. ना ७ मा सैकामां थयो, तेथी नैसर्गिक रीते तेणे रघुनी जीतनो देखाव कलिगमां मूक्यो हशे.+ ई. स. ना १२ मा सैकामां लखायला राजतरंगिणिमां कल्हण पंडिते ललितादित्यनी कलिगनी जीत विषे घणुं रसमय वर्णन आप्युं छे. §

कलिगदेश जीतवो ए मात्र उपचार थइ पळ्यो अने ‘ कलि-गाधिपति ’ ए इल्काब घणो मानवंतो थयो; कारण के कोसल तथा चालुक्योना राजाओनी पाळळ ‘ त्रिकलिगाधिपति ’नो इल्काब जोडेलो आपणे जोडए छीए. ”

“ ई. स. ९ मा सैकाना आरंभ सुधीनो ओरीस्सानो इतिहास अस्तव्यस्त स्थितिमां छे. त्यां एक जोरावर वंश राज्य करतो हतो, ए ना कहीं शकाय तेम नथी, परंतु एक पछी एक कया राजाओ

* डॉ. इ. हुल्टझना ‘ दक्षिणाना लेखो ’ पृ. ६३.

+ स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्बद्धद्विरदसेतुभिः ।

उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखं ययौ ॥

रघुवंशम् , ४-३८.

§ ‘ राजतरंगिणी ’ इंग्रेजी भाषांतर, कर्ता डॉक्टर स्टेन.

पु. १, भा. ४, १४७ मो श्लोक, पृष्ठ १३४.

તેની ગાદી ઉપર આવ્યા એ નક્કી કરવું સરલ નથી કારણ કે તેની સત્તાવાર વિગત મળતી નથી. ”

કલિંગમાંથી જૈનધર્મનું નિર્વાસન.

કલિંગના આ સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ઉપરથી જણાશે કે તે દેશમાં એક વસ્તુ જૈનધર્મે ઘણી ઊંચી સત્તા મોગવી હતી. આવી ઊન્નતદશાએ પહોંચેલો જૈનધર્મ તે દેશમાંથી પાછળથી ઘટલે સુધી વિલુપ્ત થઈ ગયો કે તેનું નામ કે નિશાન પણ આજે ત્યાં જણાતું નથી એ એક સ્વચ્છત્વ આશ્ચર્યકારક બનાવ કહી શકાય. બૌદ્ધધર્મ લુપ્ત થાય તેના તો અનેક કારણો છે અને તે કારણોને લઈને તે એકલા કલિંગમાંથી જ નહિ પરંતુ આખા ભારતવર્ષમાંથી પણ વિલુપ્ત થયો છે; પરંતુ જૈનધર્મના ઇતિહાસમાં આવાં કશા કારણો જણાતાં નથી, તેમજ તે અદ્યાવધિ આર્યાવર્તના અનેક પ્રદેશોમાં પોતાના અસ્તિત્વને ઉત્તમ રીતે ટકાવી પણ રહ્યો છે. કલિંગમાંથી જૈનધર્મ આવી રીતે ક્યારે અને કયાં કારણોને લઈને લુપ્ત થયો તે અદ્યાપિ અજ્ઞાત છે. ઉપર આપેલા ઇતિહાસથી એમ જણાય છે કે ઈ. સ. ના ૧૧ મા સૈકા સુધી તો તે પ્રદેશમાં જૈનધર્મ પ્રચલિત હતો. કારણ કે પ્રથમ તો સિંહગિરિની નવમુનિ નામની ગુહામાં જ જે એક લેખ એ શતાબ્દીનો છે તથા એમાં જૈનશ્રમણ શુભચંદ્ર અને કુલ-ચંદ્રનું નામ આવે છે અને જે બાબત ઉપર લખાઈ ગઈ છે, તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે એ સમય સુધી તો ત્યાં જૈનશ્રમણો રહેતા હતા. બીજું ઉપર જે કલિંગનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આપેલો છે તેમાં જે ચાલુક્યો અને રાષ્ટ્રકૂટવંશીય રાજાઓ સમયે સમયે એ દેશ ઉપર ચઢાઈ લઈ જઈ એને પોતાને તાબે બનાવતા હતા એવું જણાવ્યું છે, તેમાંના કેટલાય રાજાઓ તો જૈનધર્મને માનનારા કે માન આપનારા હતા તેથી તેમના

સમયમાં જૈનધર્મનો કોષ થયો અસંભવિત છે. મ્હારા ધારવા પ્રમાણે
 ઈ. સ. ના ૧૨ મા સૈકા પછી ત્યાંથી જૈનધર્મ અદૃષ્ટ થયો હોવો
 જોઈએ. કારણ કે એ સમય પછી વૈષ્ણવોનો જોર વધવા માંડ્યો હતો
 અને દક્ષિણ અને કર્ણાટકના જે રાજવંશો જૈનધર્મ પ્રતિ સદ્ભાવ ધરા-
 વતા હતા તે પળ (રામાનુજાચાર્યના સંપ્રદાયના પ્રાદુર્ભાવ અને પ્રભાવના
 લીધે) આ સમયમાં જૈનધર્મથી પરાઙ્મુલ્લેખ થવા લાગ્યા
 હતા. આથી કરીને ઘણી રીતે સંભવિત છે કે એ સમય પછી
 કલિંગમાંથી જૈનધર્મ અદૃશ્ય થયો હશે. અને તે અદૃશ્ય
 થવામા મુખ્ય કારણ કોઈ પ્રબલ રાજકીય ઉપદ્રવ જ હોવા સંભવ છે.
 મી. બીન્સેન્ટ સ્મીથના કહેવા મુજબ*, જેમદક્ષિણના કેટલાક શૈવ રાજા-
 ઓએ ઈ. સ. ના સાતમા સૈકામાં જૈનધર્મ ઉપર અત્યાચાર ગુજાર્યો હતો
 અને અનેક જૈનોનો સર્વનાશ કર્યો હતો, તેમ એ કલિંગમાં પણ કોઈ
 હિંદુરાજાએ આવી જ વર્તણૂક ચલાવી હોય અને તેના લીધે જૈનોને
 પોતાના પ્રાચીન અને પ્રિય એવા એ પ્રદેશનો સર્વથા ત્યાગ કરવો પડ્યો
 હોય, તે ઘણી રીતે બનવા જોગ છે. જો કે કલિંગના ઇતિહાસમાંથી એ
 વિષે કશો વિશેષ ઉલ્લેખ મળતો નથી તો પણ છૂટી છવાઈ એવી દંત-
 કથાઓ અવશ્ય સંભળાય છે કે જે આ વાતને પુષ્ટિ આપતી હોય.
 ' આર્કિઓલોજીકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડીઆ ' ના સને ૧૯૦૨-૦૩ ના
 એન્યુઅલ રીપોર્ટમાં મી. T. H. Bloch આ બાબત ઉપર લખે છે કે
 “ સંડગિરિની આ ગુહાઓનો જૈનોએ ક્યારે ત્યાગ કર્યો એ સ્વરી રીતે જા-
 નવાને આપણી પાસે સાધન નથી. માત્ર પુરીના દેવાલયના ઇતિહાસમાંની
 એક અવ્યક્ત દંતકથા છે. જેમાં કહેલું છે કે કોડગંગાના પૌત્ર મદન
 મહાદેવે ભુવનેશ્વરની આજુબાજુની ટેકરીઓમાં રહેતા જૈન તથા બૌદ્ધ

સાધુઓ ઉપર જુલમ ગુજાર્યો હતો. જો આ વાત સ્તરી હોય તો તે ઈ. સ. ના ૧૨ મા સૈકાની આસરમાં બની હોવી જોઈએ ” આ ઉપરથી સંમ-વિત છે કે કલિંગના કોઈ રાજાએ જ જૈનોને એ દેશ સદાને માટે છોડી જવાની કઠોર ફરજ પાડી હોવી જોઈએ.

સ્વારવેલનો લેખ.

આ પ્રમાણે સ્વંડગિરિ અને ત્યાંની ગુફાઓનું કાંઈક પ્રાચીન—અ-ર્વાચીન વર્ણન છે. આ વર્ણન અને તેની સાથે આપેલા કલિંગદેશના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ઉપરથી વાચકોને હાથીગુફાવાળા એ સ્વારવેલના લેખની ટૂંકીકત અને મહત્તા વરોવર સમજી શકાશે. આ લેખ, હિંદુસ્થાનના વીજા બધા લેખો કરતાં અપૂર્વ અને વિલક્ષણ છે. મી. T. H. Bloch કહે છે કે “ આ લેખ તદ્દન ઐતિહાસિક છે કે જે હિંદમાં પ્રથમ જ છે. આની શૈલી રાજા ડેરીઅસ (Darius) ના બેહિસ્તુન (Behistun) લેખના જેવી છે. ” આ લેખ એક વરડ શિલા ઉપર કોતરેલો હોવાથી કાલના ઘસારાના લીધે એનો મધ્યનો કેટલોક ભાગ નષ્ટ થઈ ગયો છે કે જે આગળ લેખમાં સ્પષ્ટ જણાય છે. એ નષ્ટભાગ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ ઘણો જ મહત્ત્વનો હતો. આ લેખના સ્પષ્ટીકરણ માટે જેમ ઉપર જણા-વવામાં આવ્યું છે તેમ, અનેક વિદ્વાનોએ બહુ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે પરંતુ તેમાં પૂરેપૂરી સફળતા તો ગુજરાતના ગૌરવભૂત પુરાતત્ત્વજ્ઞ પંડિત ભગવાનલાલને જ મળી છે. તેમણે જ એ લેખના કર્તાનું વાસ્તવિક નામ અને સંબંધ વર્ણન સ્વોક્ષી કાઢ્યું હતું. એમની પહેલાના શોધકો તો લેખકર્તાનું નામ પણ ‘ ઇર ’ બતાવતા હતા અને પાઠો પણ આઢા

‡ બાબુ મનમોહન ચક્રવર્તી એમ. એ ના “ નોટ્સ ઓન ધી રીમેન્સ ઇન થૌલી એન્ડ ઇન ધી કેસ ઓફ ઉદયગિરિ ” પૃષ્ઠ ૯.

૧ આર્કિઓલૉજીકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડીયા, એન્યુઅલ રીપોર્ટ, ૧૯૦૨-૦૩.

અવળા લગ્નહતા—બેસાડતા હતા. ગુજરાતના એ ગૌરવમાં ઓર ઉમેરો કરનાર ગુર્જર સાક્ષરરત્ન શ્રીયુત કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ છે કે જેમણે પોતાના એક દેશબંધુને કરેલા એ ‘સુવાચ્ય’ લેખને સ્વકીય પ્રતિમાના પ્રકાશથી અધિક ઓપ આપી સર્વના માટે ‘સુમાલ્ય’ બનાવ્યો છે. શ્રી ભગવાનલાલના નિબંધમાં જે અપૂર્ણતા હતી અને જેના લીધે આસો લેખ અસ્પષ્ટ જેવો જણાતો હતો તેની પૂર્તિ શ્રીયુત કેશવલાલે કરી છે અને લેખમાંની દરેક હકીકતને મુસંગત અને સ્પષ્ટ બનાવી છે.

મગધના જે રાજા ઉપર સ્વારવેલે ચઢાઈ લઈ જઈ વિજય મેલ્લ્યાનો આ લેખમાં ઉલ્લેખ કરેલો છે પરંતુ ત્રુટિત પાઠના લીધે જેનું નામ સમજી સકાતું નથી, તે શ્રી કેશવલાલના વિચાર પ્રમાણે બીજો કોઈ નહિ પણ પાટલીપુત્રનો પ્રખ્યાત પુણ્યમિત્ર જ છે કે જે છેલ્લા મૌર્યરાજા બૃહદ્રથનો સેનાની હતો અને જેણે રાજ્યલોભ વશ થઈ પોતાના રાજાનું વ્યાયામભૂમિમાં કપટથી સૂન કરી, તેના સિંહાસનનો સ્વામી બન્યો હતો. પાછળથી એ જ પુણ્યમિત્ર અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી ચક્રવર્તી બન્યો હતો. ભાષ્યકાર પતંજલિ અને સ્વપ્નવાસવદત્તાદિ નાટકકાર મહાકવિ ભાસ એ જ પુણ્યમિત્રના આશ્રિત હતા. આવી રીતે સ્વારવેલને પુણ્યમિત્રનો વિજેતા બનાવી તેના લેખના વધા અવ્યવસ્થિત અંકોડાઓને યથાસ્થાને ગોઠવી ર્. સ. પૂર્વેના બીજા સૈકાની સંક્રિત ઐતિહાસિક શૃંખલાને અસંક્રિત બનાવી છે. જાતે ‘મહામેઘવાહન’ હોવા છતાં પણ ક્રૂર કાલના કઠોર પંજામાં સપડાઈ જઈ બે હજાર વર્ષ સુધી ઐતિહાસિક અંધકારવાળી ઝંડી ગુફામાં પહોં રહેલા એ સ્વારવેલના જીર્ણ-શીર્ણ નામને પોતાની પ્રતિમાના કિરણ વડે આકર્ષી વીસમી સદીના વૈદ્યુતિક આલોકવાળા વિજ્ઞ જગતના વિચારોદ્યાનમાં લાવી મૂકવાવાળું પતિતોદ્ધારક ‘કેશવ’ કૃત્ય સુજનો દ્વારા અવશ્ય સ્તુત્ય જ છે.

સ્વારવેલના સમય વિષે જો કે હજુ સુધી વિદ્વાનોમાં કેટલોક મતભેદ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તો પણ અધિકાંશ વિચારો પંડિત ભગવાન-લાલના મતને જ મઠતા થતા જાય છે અને તેમાં શ્રીકેશવલાલના નિર્ણયે સ્વચ્છ પુષ્ટિ આપી છે તેથી હવે ઘણા ભાગે એ જ સમય નિશ્ચિત રૂપ લેશે.

આ લેખથી જૈનધર્મ ઉપર પડતો પ્રકાશ.

સ્વારવેલના આ લેખે જૈનધર્મ અને તેના ઇતિહાસ ઉપર કેટલોક અપૂર્વ પ્રકાશ પાડ્યો છે. અનેક નવી વાતો આ લેખ ઉપરથી જાણવામાં આવી છે, તથા વિચારવા જેવી જણાઈ છે. તેમાંની મુખ્ય મુખ્ય આ છે:—

૧. જે કેટલાક આધુનિક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો, અને તેમના સંસર્ગથી કેટલાક ભારતીય પંડિતો પણ, પ્રથમ એમ ધારતા હતા કે જૈનધર્મ કોઈ પણ વસ્તુ રાજ્યધર્મ તરીકે સ્વીકારાયો નહોતો અથવા તો અશોક અને કનિષ્ક વિગેરે રાજાઓએ જેમ બૌદ્ધધર્મની ઉન્નતિ માટે પ્રયત્નો કર્યા તેમ જૈનધર્મ માટે કોઈએ કાંઈ કર્યું નથી; તે વધાને આ લેખે સ્પષ્ટ પાડ્યા છે, અને જૈનધર્મના પ્રાચીન ગૌરવને તેમના હૃદયમાં યથોચિત સ્થાન આપ્યું છે. તેમને એમ કબૂલ કરતા બનાવ્યા છે કે જૈનધર્મ પણ પૂર્વે અનેક દેશોમાં અને અનેક રાજવંશોમાં રાજ્યધર્મ તરીકે પડાયો છે. તેની અસર પ્રજાના પણ મ્હોટા ભાગ ઉપર થઈ હતી અને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીય, વૈશ્ય વિગેરે દરેક વર્ણોમાં તે પ્રચલિત થયો હતો. જૈનગ્રંથોમાં જે અનેક ઠેકાણે રાજાઓનાં જૈનત્વમાટે વર્ણનો આવે છે તે કેવળ ધર્મના મહાત્મ્યને વધારવા માટે કલ્પિતરૂપે બનાવી લીધાં છે એમ જ નથી પરંતુ તેમાં ઐતિહાસિક સત્ય પણ હોઈ શકે છે એમ આ લેખ ઉપરથી માની શકાય છે.

૨. જૈનસાહિત્યમાં જે બે ચાર ઐતિહાસિક રાજાઓના જૈન હોવા બાબતના જેવા તેવા ઉલ્લેખો મળી આવે છે તેમના શિવાય બીજા પળ અનેક આવા પ્રતાપી રાજાઓ થઈ ગયા છે કે જેમણે જૈનધર્મની ઉન્નતિ અને પ્રગતિ કરવા માટે વિશેષ વિશેષ પ્રયત્નો કર્યા છે, પરંતુ તેમનાં નામો આપણા સ્મરણપટ ઉપરથી ક્યારનાં ભૂંસાઈ ગયા છે. એ એક સ્વેચ્છા આશ્ચર્યકારક વાત લાગે છે કે સંપ્રતિ જેવા રાજાને માટે તો, કે જેની વિશ્વસનીય કૃતિ ક્યાંયે પળ આજસુધી ઉપલબ્ધ થઈ નથી, કેટલાં અંશોમાં બહુ બહુ વસ્તુ કરેલાં છે, ત્યારે તેના જ સમયની ઔસપાસ થઈ ગયેલા તથા સાહસિક અને વીર એવા પ્રખ્યાત પુણ્યમિત્ર સરસ્વા વૈદિક નૃપતિ ઉપર આદેશરૂપ વિજય મેલ્લવનાર સ્વા-વેલ જેવા પરમ જૈન રાજાનું નામ સુધાં પળ કોઈ સ્મરી રાહ્યું નથી !

૩. જેમ બૌદ્ધ શ્રમણોની સમયે સમયે અમુક સ્થાનમાં એકત્ર પરિષદ મળતી હતી તેમ જૈનશ્રમણોની પળ પરિષદ મળતી હોવી જોઈએ એ આ લેખની વલ્લણ ઉપરથી જણાય છે. અશોક અને કનિષ્કે જેવી રીતે બૌદ્ધ શ્રમણોની પાટલીપુત્ર અને મથુરામાં પરિષદો મેલ્લવી હતી તેવી રીતે સ્વારવેલે પળ સર્વ દિશામાંથી જ્ઞાનવૃદ્ધ અને તપોવૃદ્ધ નિર્ગ્રંથ શ્રમણોને આહ્વાન કરી કુમારી પર્વત* ઉપર એક સાધુ પરિષદ ભરી હતી.

* કુમારી પર્વત તે કયો અને ક્યા આગળ આવેલો છે એ બાબત પ્રથમ કેટ-લીક તપાસ કરેલી પરંતુ વાંઈ છુલાસો મળી શક્યો નહિ. ઝયોર આ લખાણ છેલ્લી વારનું સંશોધિત થઈ પ્રેસમાં જાય છે તે વચ્ચે વડોદરેથી શ્રીયુત ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ એમ. એ. નું પત્ર મળ્યું તેમાં તેઓ આ બાબત લખે છે કે—“કુમારગિરિ (એટલે કુમારી) પર્વત વિષે આજ Epigraphia Indica, October. 1915. P. 166. માં વાંચવામાં આવ્યું કે ઉદયગિરિનું મૂળ નામ કુમાર પર્વત હતું અને સ્વર્ણગિરિનું નામ કુમારી પર્વત હતું. ૧૦ મા ૧૧ મા સૈકા સુધી આ બન્ને પર્વતો કુમાર-કુમારી પર્વત તરીકે જાણીતા હતા.” આ ઉપરથી જણાય છે કે કુમારી પર્વત તે સ્વર્ણગિરિ જ છે અને એના ઉપર જ સ્વારવેલે નિર્ગ્રંથ શ્રમણોની પરિષદ ભરી હતી.

૪. જેવી રીતે બૌદ્ધ શ્રમણોના રહેવા માટે જુદા જુદા પ્રદેશોના અનેક રાજાઓએ રમણીય પર્વતો ઉપર ગુફા-મંદિરો કરાવ્યાં હતાં તેમ જૈનશ્રમણોના નિવાસ માટે જૈન રાજાઓએ પણ અમુક અમુક સ્થળે ગુફા-મંદિરો બનાવ્યાં છે. આ ગુફા-મંદિરોના સંબંધમાં એક એ વાત વિચારવા જેવી છે કે અત્યાર સુધીમાં જેટલાં જૈન-ગુફા મંદિરો જણાયાં છે તે વધાં દિગંબર જૈનોના વસ્તિવાડા પ્રદેશમાં જ વધારે છે, શ્વેતાંબરોના વાસપ્રદેશમાં નથી. સંડગિરિ ઉપર પણ દિગંબર જૈન મુનિઓનો જ નિવાસ રહેતો હતો. જો કે સ્વાસ્થ્યના સમયમાં દિગંબર શ્વેતાંબર ભેદો વ્યક્તરૂપે નહિ હોય-તે વસ્તે તો ઘણા ભાગે જૈનધર્મ અવિભક્તરૂપે જ હતો-તોપણ પાછલછી તો એ પ્રદેશ ઉપર દિગંબર સંપ્રદાયનું જ સ્વામિત્વ હતું. સંડગિરિની જૈનગુફાઓમાં જે જૈનમૂર્તિઓ વિગેરે કોતરેલી છે અને જેમનું વર્ણન ઉપર આપવામાં આવ્યું છે તે વધી દિગંબરી જ છે. ઇસલા, અણકીટણકી વિગેરે બીજા સ્થાને પણ જે જૈનગુફાઓ છે તેમાં દિગંબર સંપ્રદાયના જ ચિહ્નો નજરે પડે છે.* આનું

* બ્રાહ્મણો અને બૌદ્ધોના ગુહામંદિરોની અપેક્ષા જૈનગુહામંદિરો પ્રમાણમાં ઘણાં જ થોડાં જણાયાં છે. જૈનગુહામંદિરોનો મોટો ભાગ દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનમાં-મુંબઈ-ઇલાખામાં જ આવેલો છે 'કેવ ટેમ્પલ્સ ઓફ ઇન્ડીઆ' નામના ઉપયોગી પુસ્તકમાં હિન્દુસ્થાનનાં વધાં ગુહામંદિરોનું સવિસ્તર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. આના છેવટનાં પ્રકરણોમાં જૈનગુહામંદિરો વાબત પણ સ્વતંત્ર વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે મુખ્ય મુખ્ય જૈનગુહામંદિરો આટલી જગ્યાએ આવેલાં છે:—દક્ષિણમાં બદામી પાસે; કરુસા પાસે; હંબા અગર મોમીનાબાદ પાસે; સંલાપુરની ઉત્તર બાજુએ આવેલા ધારસિખ્વા પાસે; નાધીવર્થા થંડાક માહલ દર આવેલા ચામરલેના પાસે; ચાંદોરની પાસે મામેરગુહા; પીટલસોરા પાસે; સ્થાનદેસમાં અણકી પાસે. આ શિવાય ઇસલા અને ગવાલીઅર પાસે પણ જૈનગુહામંદિરો કે કોરેલા સહકો આવેલા છે. આ વધાં ગુહામંદિરો ડૉ. ફર્ગ્યુસન અને બર્જેસના મત પ્રમાણે દિગંબર જૈનસંપ્રદાયનાં છે. જૈનગુહામંદિરો, બ્રાહ્મણો અને બૌદ્ધોના ગુહામંદિરો કરતાં ઉત્તરતા પ્રકારના અને

કારણ એ જ હોઈ શકે કે શ્વેતાંબર સાધુઓ વસ્ત્રધારી હોવાથી તેઓ ઘણા માગે જનસમાજના સહવાસવાળા વાસ સ્થાનમાં જ વિશેષ રહેતા હતા અને દિગંબર મુનિઓ નમ્રદશામાં રહેતા હોવાથી તેમને નિર્જન પ્રદેશમાં જ રહેવાની વિશેષ ફરજ પડતી હતી, તેથી તેમના રહેવા માટે તેવા પ્રદેશોમાં આવાં લયનો-ગુફામંદિરો બનાવવાની આવશ્યકતા પડી હોવી જોઈએ.

આ વિષયમાં એક વાત અવશ્ય વિચારવા જેવી છે અને તે એ છે કે:— જૈનશાસ્ત્રોમાં જે નિર્મથોના આચારો બાંધવામાં આવ્યા છે તેમાં એક એવો પળ નિયમ છે કે સાધુના માટે-સ્વાસ સાધુને ઉદ્દેશીને-બનાવેલા કોઈ પળ સ્થાનમાં સાધુનું નિવાસ ન કરવો જોઈએ અને જો સાધુ તેમાં જાણતો છતો નિવાસ કરે તો તેને વસતિકર્મનો દોષ લાગે. આ નિયમ

તેમનો મ્હોટો ભાગ સાતમા સૈકાની લગભગમા થયેલો છે. જૈનગુહામંદિરોમાંથી ધ્યાન લેએ તેવાં અને કારીગરીનાં દૃષ્ટિએ ઉત્તમ જણાયેલાં એવા ફક્ત બે જ છે જે એકલાના આશ્ચર્યકારક અને પ્રતિદ્ધ ગુહામંદિરોના મહાન સમૂહમાં રહેલાં છે અને હિન્દુસભા અને જગન્નાથસભાના નામે ઓળખાય છે. ‘ કેવ ટેમ્પલ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ’ ના કર્તાઓનું કથન છે કે, યયોરે બૌદ્ધધર્મની ઉત્તરતી કળા થવા લાગી ત્યારે જૈનધર્મ પ્રકાશમાં આવવા લાગ્યો અને બૌદ્ધોની દેખાદેખી જૈનો પળ પાછલથી પોતાના તેવા ગુહામંદિરો બનાવવા લાગ્યા.. વિગેરે. તેમનું આ કથન મૂલ ભરેલું છે. કારણ કે આ દ્વાર્યાગુફાવાળા લેખ અને તેના વર્ણનથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે જૈનો પળ શુરુઆતથી જ આવાં ગુહામંદિરો બનાવતા આવ્યા છે. ઉદયગિરિનાં આ ગુહાઓને ઉક્ત પ્રથકર્તાઓએ બૌદ્ધધર્મની ગળી છે પરંતુ આ લેખના સ્પષ્ટીકરણથી તે જૈનધર્મની છે એમ ઉપર નિશ્ચિતરૂપે કહેવાઈ ગયું છે. જૈન અને બૌદ્ધધર્મની કેટલાંક સમાનતાના લિધે આવી જાતની આનિતમાં ઘણો વધારો થયો છે. સંભવ છે કે ઉપર જણાવ્યા શિવાય બીજાં પળ જૈનગુહામંદિરો હશે પરંતુ તેમનામાં કોઈ વિશેષ ચિહ્ન નહિ જણાવાથી તે બૌદ્ધધર્મના જ માની લેવામાં આવ્યા હોય. વોન્સેન્ટ એ. સ્મીથના કથન મુજબ જેમ જનરલ કર્નિંગ્સ ગુહામે સ્તૂપમાત્રને બૌદ્ધધર્મના માની મથુરા વિગેરેના જૈનસ્તૂપોને પળ બૌદ્ધસ્તૂપ લખ્યા છે, તેમ આ ગુહામંદિરોની વાત પળ કેમ નહિ બન્યું હોય.

દિગંબર અને શ્વેતાંબર બંને શાસ્ત્રોમાં આપેલો છે અને તે પ્રમાણે કેટલીક રીતે તે પઢાતો પળ આવ્યો છે. ત્યારે હવે આ લેખો તરફ જોઈએ છીએ તો નં. ૨ જાનો જે લેખ છે તેમાં તો સ્વાસ સ્પષ્ટ લખવામાં આવ્યું છે કે સ્વાસ્થ્યેલની પટરાણી કલિંગના નિર્મથ શ્રમણોના નિવાસ માટે આલયન કરાવ્યું છે. ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ આ વાત અવશ્ય વિચારવા જેવી છે. દિગંબર અને શ્વેતાંબર બંને સંપ્રદાયના જૈનગ્રંથો જોતાં જણાય છે કે પ્રાચીનકાલમાં જૈનમુનિઓ ઘણા ભાગે નિર્જન સ્થાનોમાં જ વાસ કરતા હતા. શીતકાઠ અને ઉષ્ણકાઠના સમયમાં તો તેઓ વૃક્ષોના આશ્રય નીચે રહીને પણ પોતાના સંયમનો નિર્વાહ કરી શકતા હોય પણ વર્ષા-કાઠમાં તો તેમ નિર્વાહ થઈ શકે નહિ અને તેટલા માટે તેમને આવા પાર્વતીય સ્થાનોના આશ્રયની અપેક્ષા અવશ્ય રહેતી જ હોવી જોઈએ. હવે આવા પાર્વતીય સ્થાનો તો દરેક ઠેકાણે કાંઈ નૈસર્ગિક રીતે જ બનેલા—હાથીમુખા જેવા—નહિ હોઈ શકે, તે તો કોઈના ને કોઈના બનાવેલાં જ મ્હોટે ભાગે હોઈ શકે છે. અને આવાં સ્થાનો કેવળ શ્રમણો—સાધુઓ શિવાય બીજા કોઈને માટે બનાવવાની આવશ્યકતા હોય નહિ તેથી આવા સ્થાનોમાં જ જો પૂર્વે સાધુઓ વસતા હોય તો તો તે તેમના નિમિત્તે જ બનેલાં હોવાં જોઈએ, અને તેમાં જ સાધુઓ પોતાનો સંયમ—નિર્વાહ કરતા હોવા જોઈએ. તો પછી આવી સ્થિતિમાં શાસ્ત્રોક્ત વસતિદોષનો પરિહાર શી રીતે થઈ શકે છે ? વિજ્ઞાનનો આ વાત સ્વાસ વિચારવા જેવી છે.

૧. આ લેખ ઉપરથી છેલ્લી જે વિચારવા જેવી બાબત છે, તે મૂર્તિ-પૂજા વિષયક છે. જૈન શ્વેતાંબર સંપ્રદાયની એક શાખા કે જે ‘સ્થાન-કવાસી’ કે ‘હંડિઆ’ ના નામથી ઓલ્લસાય છે, તે શાખાવાળા મૂર્તિપૂજાનો સ્વીકાર નથી કરતા. તેમનું કથન છે કે જૈનધર્મમાં જે મૂર્તિ-

પૂજા છે તે પાછલ્લથી દાસલ થઈ છે. મહાવીર દેવના નિર્વાણ બાદ ૮ મા
 કે ૯ મા સૈકામાં તેની શરૂઆત થઈ છે. તેની પહેલાં જૈનોમાં તીર્થંકરોની
 મૂર્તિઓ માનવાનો કે બનાવવાનો પ્રચાર ન હતો. એ વિષયમાં બંને સંપ્રદા-
 યોમાં પરસ્પર અનેકવાર ક્લેશજનક ચર્ચાઓ થઈ છે. સ્વારવેલના આ લેખ
 ઉપરથી એ વિવાદગ્રસ્ત ચર્ચાનો એકદમ નિકાલ અને નિર્ણય થઈ શકે
 છે. લેખમાં આવેલી હકીકત ઉપરથી સ્પષ્ટ અને સત્ય રીતે જણાય છે
 કે, તે વસ્તુએ અને તેના પહેલાં પળ જૈનોમાં મૂર્તિપૂજા પ્રચલિત હતી.
 આ લેખની ૧૨ મી પંક્તિના પાંદળા ભાગ ઉપરથી જણાય છે કે
 “ આદિ તીર્થંકર ઋષભદેવની મૂર્તિ નંદરાજા ઉપાડી ગયો હતો, તે....
 પાટલિપુત્રથી રાજગૃહ પાછી આળી જૈન વિજેતાએ નવા મઘ્ય પ્રાસા
 દમાં ભારે ઉત્સવ સમારંભથી તેની સ્થાપના કરી. ” (જુઓ, પૃષ્ઠ
 ૧૮-૧૯, શ્રીયુત કે. હ. ધ્રુવનું વિવેચન.) આ કથનથી અસંદિગ્ધતા-
 પૂર્વક સિદ્ધ થાય છે કે ઈ. સ. પૂર્વેના ૩ જા સૈકામાં તેમજ તેની પળ
 પહેલાં જૈનમૂર્તિપૂજા યથાર્થ રીતે પ્રચલિત હતી. શ્રીમાન્ ધ્રુવ મહાશય
 તા. ૮-૨-૧૯૧૭ ના મ્હારી ઉપરના એક સ્થાનગી પત્રમાં આ
 બાબત સ્વાસ વિચારપૂર્વક લખે છે કે—

“ સ્વારવેલના લેખના એક મહત્વ ધરાવતા ભાગ ઉપર આપનું
 લક્ષ ન ગયું હોય, તો હું તે તરફ દોરવા રજા લેઉં છું. એમાં એક
 ઠેકાણે રાજગૃહમાંથી ઋષભદેવ ભગવાનની મૂર્તિ નંદરાજા ઉપાડી
 ગયાનું લખ્યું છે. આથી ઈસવી સન પૂર્વે ચોથા સૈકામાં મૂર્તિપૂજા
 જૈનોમાં પ્રચલિત હતી એમ સિદ્ધ થાય છે. આ બાબતને પુણ્યમિત્રના
 ઇતિહાસ સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ ન હોવાથી મેં તે લક્ષ સૂચાવ્ય તેની રીતે
 નોંધી નથી. ”

હું ધારું છું કે આ વિષયમાં આના કરતાં વધારે સ્વલ્પ પ્રમાણ

કોઈ હોઈ શકે નહિ અને તે માંગવાની કોઈ ઘટ્ટતા પળ કરે નહિં. મૂર્તિપૂજા માનવી કે ન માનવી એ એક જુદી બાબત છે અને તેનો સંબંધ તત્ત્વજ્ઞાનની સાથે વિશેષ છે, પરંતુ અમુક સમય પહેલાં જૈનોમાં મૂર્તિપૂજા હતી કે ન હતી, એ ઐતિહાસિક પ્રશ્નનું તો નિરાકરણ આ લેખથી એકદમ થઈ જાય છે અને શ્રમણ-મગવાન્ શ્રીમહાવીરદેવના નિર્વા-બાદ બીજા જ સૈકા જેવા પુરાણ કાળમાં પળ મૂર્તિપૂજા પ્રચલિત હોવાનું સર્વમાન્ય પ્રમાણ આ લેખમાં સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે.

ઉપસંહાર.

ઉપોદ્ધાતનો ઉપસંહાર કરતાં જણાવવું જોઈએ કે ૧૭ પંક્તિ જેવા આ ન્હાનકડા લેખનું આટલું લાંબુ પૂંછડું જોઈ કેટલાક વાચકોને તો આશ્ચર્ય થશે અને કેટલાકને કદાચ કંટાળો પળ આવે, પરંતુ જો તેઓ ધ્યાનપૂર્વક આ સમગ્ર નિબંધનું અવલોકન કરશે તો આશા છે કે તેમને કેટલીક અપૂર્વ વાતો આમાં જણાઈ આવશે અને જૈનધર્મના પ્રાચીન ગૌરવના સંબંધમાં તેમના જ્ઞાનમાં કાંઈક વધારો જ થશે. જૈનસમાજનો વિશિષ્ટ ભાગ વ્યાપારી હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ તેમાં કેલ્લવણીની મ્હોટી ન્યૂનતા છે અને તેમાં વઢી આવા ઇતિહાસ જેવા ડંડા અને અરસિક વિષયમાં તો તેનો પ્રવેશ જ ક્યાંથી હોઈ શકે, આવું વિચારીને, લેખોક્ત હકીકત બરોબર અને સવિસ્તર સમજાય તેટલા માટે આટલું લંબાણ કરવાની જરૂરત પડી છે.

ડ્યારે આ લેખસંગ્રહને છપાવવાની શુરુવાત કરી હતી ત્યારે પ્રથમ બીજા જે આધુનિક સંસ્કૃત લેખો છે તેમનો એક સંગ્રહ કરી પ્રથમ ભાગ તરીકે બહાર પાડવો અને પછી આ ટુંડગિરિના લેખો તથા મથુરાના લેખોનો એકત્ર સંગ્રહ કરી 'પ્રાકૃતલેખવિભાગ' ના નામે બીજા

ભાગ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર રાખ્યો હતો. પરંતુ ષાઝઝથી કેટલાક જનોના વિચારથી તેમ જ જૈનલેખોમાં આ લેખોનું સ્થાન સૌથી પ્રથમ હોવાથી પ્રથમ ભાગ તરીકે પ્રથમ એમને જ એકલા પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. બીજા ભાગમાં મથુરાના બધા લેખો આવશે અને ત્રીજામાં બાકીના બધા સંસ્કૃત લેખોનો સંગ્રહ થશે.

અંતમાં, આ લઘુ પ્રયત્નમાં મ્હને શ્રીમાન્ દે. રા. માંડારકર એમ. એ. તથા શ્રીયુત્ કે. હ. ધ્રુવ બી. એ. મહાશયો તરફથી જે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે સહાયતા મળી છે તેના માટે હું તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માની વિરમું છું.

શ્રાવણી પૂર્ણિમા.
વાલુકેશ્વર,
મુંબઈ.

મુનિ જિનવિજય.

પરિશિષ્ટ.

આ ઉપોદ્ધાતમાં અનેક ઠેકાણે ટુંડગિરિની નવમુનિ નામની ગુહામાં આવેલા ઉદ્યોતકેશરિના સમયના તથા શુભચંદ્ર અને કુલચંદ્ર નામના જૈનશ્રમણોના ઉલ્લેખવાળા લેખોનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. હાલમાં 'એપીગ્રાફીઆ ઇન્ડીકા' ના સન ૧૯૨૬ ના અક્ટોબર માસના અંકમાં મી. આર. ડી. બેનરજી એમ. એ. નો લેખેલો 'ઉદયગિરિ અને ટુંડગિરિની ગુહામાંના શિલાલેખો' એ શીર્ષક એક લેખ પ્રકટ થયો છે. એ લેખમાં, હાથીગુહા લેખ સિવાય, ઉક્ત સ્થળે આવેલા બીજા બધા ન્હાના ન્હાના લેખો કેટલીક નોટો સાથે પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. x એ લેખોમાં ઉદ્યોતકેશરિ સંબંધી લેખોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ નિર્બંધ સાથે એ લેખોનો સ્વાસ સંબંધ હોવાથી, મી. બેનરજીના વક્તવ્ય સાથે આ પરિશિષ્ટરૂપે અત્ર આવવામાં આવે છે.

નવમુનિ ગુહામાં ઉદ્યોતકેશરીનો શિલાલેખ.

ઈસ્વીસનના દશમા સૈકાની લગભગમાં એકજ તારીખના લેખા યલા નવમુનિ ગુહામાં બે શિલાલેખો છે. પહેલો લેખ ઉદ્યોતકેશરિદેવના રાજ્યના અદારમા વર્ષમાં કોરેલો છે, અને તે કમાનના અંદરના

x પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં જે નં. ૨, ૩ અને ૪ ના લેખો છે તે પણ મી. બેનરજીએ કિંચિત્ સંશોધન સાથે પુનઃ પ્રકાશિત કર્યા છે. બેનરજીના સંશોધનમાં કાંઈ વિશેષતા ન હોવાથી અત્ર તેમનો ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય નથી.

ભાગમાં નજરે પડે છે. ૫ લેખ સૌથી પહેલાં મહુમ મી. જે. ડી. એમ. વેગલરની દૃષ્ટિ પડ્યો હતો અને તેણે કનિંગહામના ભાષાંતર સાથે પ્રકટ કર્યો હતો (Arch. Surv. Rep., Vol. XIII, P 85 Note) ઉદ્યોતકેશરિનો હજુ સુધી જાણવામાં આવેલો બીજો એક લાંબો શિલાલેખ પ્રિન્સેપે પ્રકટ કર્યો છે (Journ. Beng. As Soc Vol VII, pp. 558 ff.) પણ તે અત્યારે ઉપલબ્ધ થતો નથી. મી. મન-મોહન ચક્રવર્તી પણ એ નવમુનિગુહાના લેખને વાંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. ૬ ત્રણ પંક્તિનો છે અને સ્પષ્ટ રીતે કોરેલો છે.

મૂલ-લેખ.

- ૧ ઓ શ્રીમદ્ ઉદ્યોતકેશરિદેવસ્ય પ્રવર્ધમાને વિજયરાજ્યે સંવત્ ૧૮
- ૨ શ્રીઆર્યસંઘપ્રતિવદ્ગ્રહકુલવિનિર્ગત દેશીગણ આચાર્ય-શ્રીકુલચન્દ્ર-
- ૩ મટ્ટારકસ્ય શિષ્ય સુભચન્દ્રસ્ય ।

ભાષાંતર:—શ્રીમદ્ ઉદ્યોતકેશરિદેવના વૃદ્ધિ પામતા વિજય રાજ્યના સંવત્ ૧૮ માં શ્રીઆર્યસંઘના પ્રહકુલમાંથી નિકળેલા દેશી-ગણના આચાર્ય કુલચન્દ્ર મટ્ટારકના શિષ્ય સુભચન્દ્રની (કૃતિ !).

નવમુનિ ગુહામાં બીજો લેખ.

આ લેખ બે ભાગમાં વહેંચાયેલો છે, અને ગુહાની અંદરની બે ઓરડીઓ વચ્ચેની ભીત ઉપર કોરેલો છે. એની લીપી ઉપરના લેખ જેવી જ છે. એના બે ભાગ છે—પહેલો ભાગ અપૂર્ણ છે, કારણ કે એમાં લખેલું વાક્ય અધુરું છે.

‘ શ્રીધર છાત્ર ’ એટલે શિષ્ય શ્રીધર.

બીજો ભાગ ત્રણ લીટીનો છે અને તે આ પ્રમાણે છે:—

- ૧ ઑ શ્રીઆચાર્ય કુલચન્દ્રસ્ય તસ્ય
- ૨ શિષ્ય સ્વલ્લ સુમચન્દ્રસ્ય
- ૩ છાત્ર વિજો

ભાષાન્તર:—શ્રીઆચાર્ય કુલચન્દ્રના શિષ્ય સ્વલ્લ (?) સુમ-
ચન્દ્રના શિષ્ય વિજો (વિદ્યા અથવા વિદ્યની કૃતિ.)

લલિતેન્દુ ગુહામાં ઉદ્યોતકેશરિનો બીજો લેખ.

આ લલિતેન્દુ અથવા તો સિંહદ્વારના નામથી ઓઢાલાતી ગુહામાં આવેલો શિલાલેખ ई. સ. ૧૨૧૩ ના ઍક્ટોબર મહિનામાં ‘ આર્કિઑ હાંજીકલ સર્વે’ના ફોટોગ્રાફર મી. એસ. ગંગુલીએ પ્રથમ શોધી કાઢ્યો હતો. આ લેખ ગુહાની પાછલની માંત ઉપર કોરેલો છે, અને ગુહાના માંયતલીયાથી લગભગ ત્રીશ ચાલીશ ફીટ ઉંચે, દિગંબર જૈનમૂર્તિઓના સમૂહ ઉપર આવેલો છે. એની બહુ સારી સંભાલ લેવાયલી લાગતી નથી. લેખ પાંચ પંક્તિમાં કોતરેલો છે અને લીપી ઉપરના બે લેખો જેવી જ છે. લેખની માષા અશુદ્ધ સંસ્કૃત છે.

મૂલ લેખ.

- ૧ ઑ શ્રીઉદ્યોતકેશરિવિજયરાજ્ય સંવત્ ૫.
- ૨ શ્રીકુમારપર્વત (૧) સ્થાને જીર્ણવાપિ (૨) જીર્ણ ઇશાણ (૩)
- ૩ ઉદ્યોતિત (૪) તસ્મિન્ સ્થાને ચતુર્વિંશતિ તીર્થ [ઈ]કર
- ૪ સ્થાપિત પ્રતિષ્ઠા[કા]લે હ[રિ] ઓષ (૫) જસનન્દિક
- ૫ ક્ષા (?) દા (?) તિ (?) દ્રથા (?) શ્રીપાર્શ્વનાથસ્ય કર્મસ્થય:

ટિપ્પણ.

(૧) બીજી લાઇન ઉપરથી જણાય છે કે સ્વંડગિરિનું પ્રાચીન નામ ‘ કુમાર પર્વત ’ છે. સ્વારવેલનો હાથીગુહાલેખ ઉદયગિરિનું

પ્રાચીન નામ ' કુમારી પર્વત ' સૂચવે છે. તે બંને ટેકરીઓ ઈ. સ. ના દશમા અગિયારમા સૈકા સુધી ' કુમાર-કુમારી પર્વત ' તરીકે જાણીતાં હોય એમ લાગે છે.

(૨) ' વાપિ ' શબ્દ ટેકરી ઉપરના સ્વડકોમાં કોરી કાઢેલાં ન્હાનાં ન્હાનાં સંસ્કૃતવાંધ કુંડોને સૂચવે છે.

(૩) બીજી પંક્તિનો છેલ્લો શબ્દ 'ઇસળ' અથવા તો 'ઈશાન' લાગે છે. આ શબ્દ વિક્રમ સંવત્ ૧૦૮૩ માં થયેલ મહીપાલના સારનાથના શિલાલેખમાં જોવામાં આવે છે. આ શિવના અનેક નામોમાનું એક નામ છે, એમ ડૉ. વૉગેલ કહે છે; (Arch. surv. of India, Annual Report, 1905-6, P 98, Note I.) પણ ઉપરોક્ત શિલાલેખમાં તેનો સંબંધ-અર્થ તથા ઉપયોગ વિચારતાં તે શબ્દનો અર્થ મંદિર થતો હોય તેમ લાગે છે.

(૪) ' ઉદ્યોતિત ' શબ્દનો સાધારણ અર્થ પ્રકાશિત થાય છે. પણ અહિં તીર્થંકરનાં મંદિરો અને કુવાઓ સુધારવામાં-સ્મરાવવામાં આવ્યા હતા એવું સૂચન આ શબ્દથી થાય છે.

(૫) ચોથી પંક્તિનો છેલ્લો ભાગ અને પાંચમી પંક્તિના પ્રારંભના શબ્દો બીલકુલ સમજાતા નથી.

ભાષાન્તર.

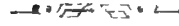
શ્રીમદ્ ઉદ્યોતેશ્વરિના વિજયિ રાજ્યના પાંચમા વર્ષમાં શ્રીકુમાર-પર્વત ઉપર આવેલાં જીર્ણ મંદિરો તથા જીર્ણ વાપિઓ પ્રકાશિત કરવામાં આવી હતી, અને તે જગ્યાએ ચોવીસ તીર્થંકરની મૂર્તિઓ બેસાડવામાં આવી હતી. પ્રતિષ્ઠાના સમયે.....
શ્રીપાર્શ્વનાથની જગ્યામાં (મંદિરમાં ?).....
જસનંદી.

પ્રાકૃતલેખવિભાગ ।

✽કટક નજીક આવેલી ઉદયગિરિની ટેકરી
ઉપરના હાથીગુફા તથા બીજા
ત્રણ લેખો ।

અ શોકના વચ્ચે પછી પૂર્વ હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ તથા તેની ભાષા વિષે માહિતિ મેળવવામાં હાથીગુફા લેખ ઘણોજ ઉપયોગી છે. પ્રથમ તેને ઇ. સ. ૧૮૩૦ માં મી. સ્ટર્લીંગે (Stirling) કર્નેલ મેકેન્ઝી (Mackenzie) ની બનાવેલી અપૂર્ણ નકલ ઉપરથી પ્રકાશિત કર્યો. + મેજર કીટ્ટો (Kittoe) ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં નજરે જોઈને તેની નકલ કરી, અને આ નકલ ઉપરથી પ્રિન્સેપે (Prinsep) ભાષાંતર સહ

* Actes Du Sixieme Congres International Des Orientalistes, tenu en 1883 a Leide. નામના પુસ્તકના ૩ ભાગમાં (પૃષ્ઠ ૧૩૩ થી ૧૭૯ સુધીમાં) પ્રખ્યાત વિદ્વાન પંડિત મગવાનલાલ ઇંદ્રજીના THE HATHIGUMPHA AND THREE INSCRIPTIONS, IN THE UDAYAGIRI CAVES NEAR CUTTACK નામના ઇંગ્રેજી નિબંધનો આ સંપૂર્ણ ગુજરાતી અનુવાદ છે—સંગ્રાહક.

+ એશિયાટીક રીસર્ચીસ, પુ. ૧૫. (Asiatic Reserches, XV.)

પ્રસિદ્ધ કર્યો. તે વચ્ચે આ વિષયનો પ્રારંભજ હતો તેથી પ્રથમના ભાષા-
તરમાં કેટલીક ચૂકો થઈ હોય તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું
નથી. પણ જાણવા જેવું માત્ર એ છે કે જે રાજાના વચ્ચેનાં આ લેખ
થયેલો છે તે રાજાનું નામ પ્રીત્સેપ વાંચી શક્યા નહિ અને હજુ પણ
આ ભૂલ કોઈપણ સુધારી નથી.

ઈ. સ. ૧૮૭૭ માં જનરલ કર્નીગહામે (General Cunningham)
(ham) કોર્પસ ઇન્ડીસ્ક્રીપ્શ્યોનમ ઇન્ડીકેરમ (Corpus Inscriptionum Indicarum) ના પુ. ૧ માં આ લેખની નકલ આપી છે,
પણ મેજર કીટ્ટની નકલ કરતાં આ નકલથી કાંઈ વધારે ફાયદો થાય
તેમ નથી. ત્યારબાદ ડૉક્ટર રાજેન્દ્રલાલ મીત્રે પોતાના ‘ ઍન્ટીક્વીટીઝ
ઑફ ઓરિસ્સા ’ નામક પુસ્તકમાં તેનું ભાષાંતર બહાર પાડ્યું. આ
ભાષાંતર વિષે ઘણી આશાઓ રાખવામાં આવી હતી; પણ કાંઈ અજ-
વાલુ પાડવાને બદલે તે ભાષાંતરથી ગુંચવાડો વધ્યો. આ પુસ્તક સાથે
જે નકલ આપવામાં આવી છે તે ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં ડૉક્ટર માઉ
ડાજીને માટે મેં જાતે પ્રત્યક્ષ જોઈને તૈયાર કરેલી નકલ ઉપરથી તથા
કલકત્તા સ્કુલ ઑફ આર્ટ્સના મી. લૉકે (Locke) જે પ્લાસ્ટર ફોટો-
ગ્રાફ લીધેલો અને જે જનરલ કર્નીગહામે મારા તરફ મોકલી આપ્યો
તે ઉપરથી તૈયાર કરેલી છે.

આ લેખનું નામ, જે ગુહા ઉપર તે કોતરેલો છે તે ગુહાના નામ
ઉપરથી પડેલું છે. ત્યાંની જમીન ઉપર પડેલા કેટલાક માંગેલા કટકા
ઉપરથી એમ જણાય છે કે આ ગુહા કોઈ વચ્ચે માંગેલી હશે અને
ત્યારબાદ તેનો પુનરુદ્ધાર કરી ફરી બંધાવવામાં આવી હશે. હાથીગુપ્તા
એ નામ શા કારણથી પડ્યું હશે તે જાણવું અશક્ય છે. કદાચ એમ

હોઈ શકે કે આ ગુહાની આગલ જે સડક આવેલો છે તેના ઉપર હાર્થાની આકૃતિ કોતરેલી હોય. §

આ લેખ શિલા ઉપર કોતરેલો છે. આ શિલા સપાટ નહીં હોતાં અંદર ટાપડાપડતી છે. લેખ ૧૭ લીટીમાં હોઈ ૮૪ ચોરસફુટમાં છે. આ શિલા ઉપર લેખ કોતરવા મોટે સપાટી સાફ કરેલી હોય તેમ લાગતું નથી પણ અક્ષરો મોટા અને ઊંડા કોતરેલા છે. સમયની અસર આના ઉપર પણ થયેલી છે. પ્રથમની છ લીટીઓ સારી સ્થિતિમાં છે. અને છેલ્લી ચાર પંક્તિઓ મધ્યમ અવસ્થામાં છે. આ વેતી વચ્ચેની જમીન ઘણીજ સ્વરાવ થઈ ગઈ છે. કેટલોક ભાગ તદ્દન ઘસાઈ ગયો છે અને કેટલેક ઠેકાણે છૂટા અક્ષરો કે અક્ષરસમૂહો નજરે પડે છે. સ્વાસ કરીને આ લેખનો ડાબો ભાગ બહુજ ઝીર્ણ થઈ ગયો છે અને તે તરફના છેલ્લા અક્ષરો બિલકુલ જતા રહ્યા છે.

આ લેખની વચ્ચે બાજુએ વચ્ચે ચિહ્નો આપેલાં છે. (જુઓ પ્લેટ ૧†). એક ચિહ્ન લેખની પહેલી બે લીટીઓની ડાબી બાજુએ છે; અને બીજું ચિહ્ન એજ બાજુએ પાંચમી અને છઠ્ઠી લીટીની શરૂઆતમાં છે. ત્રીજું ચિહ્ન લેખની જમણી બાજુએ પહેલી અને બીજી લીટીના છેડે છે, અને ચોથું ચિહ્ન સત્તરમી લીટીના અંતમાં છે અને અહીં લેખની સમાપ્તિ થાય છે. પ્રથમનાં ત્રણ ચિહ્નો પશ્ચિમ હિંદના ગુહાલેખો ઉપર જોવામાં આવે છે. દાસલા તરીકે પહેલું ચિહ્ન જુનર (Junnar) ના બીજા લેખમાં, કાર્લે (Karle) ના પહેલા તથા ભાજા (Bhaja) ના

§ મુંબઈની સામે આવેલા હાથીચેટનું નામ પથ્થરમાં કોતરેલો એક મોટો આકૃતિ ઉપરથી પડેલું છે. આના કટકા વિક્ટોરિયા મ્યુઝિઅમમાં છે. P. P.

† આ પ્લેટો મૂળ પુસ્તકમાં આપેલી છે । અત્ર આપી શકાણી નથી —સંગ્રાહક.

त्रीजा लेखमां वपरायलुं छे.^१ केटलीक उदयगिरिनी गुफाओना द्वारनी कमानी उपरनां कोतरकामो उपर पण ते काढेलुं छे.

जुनागढनी एक गुहाना द्वार उपर शुभ शकुनवाळी घणी चीजो काढेली छे. स्वस्तिक, दर्पण, कलश, घडीआळनी शीशी जेवी नेतरनी खुरशी, भद्रासन, बे नानां मत्स्यो, फुलनी एक माळा, अने आंकडो-आ बधामां आ चिह्न जोवामां आवे छे सांचीना तोरण उपरनी त्रीजी आकृति उपर पण ए आवेलुं छे. तेमज गळानां घरेणांमां पण ते घणीवार जोवामां आवे छे.

आ चिह्नो अर्थ शो छे ते जणातुं नथी. पण जाणवुं जोइए के पहेलांना बौद्धो आ चिह्ने सारुं गणता हता. त्यार पछीना बौद्धो तेम गणता होय एम लागतुं नथी. कारणके इडुरा, अजन्टा, नाशिक अने कान्हेरिमांनां बौद्ध कामो उपर ते जोवामां आवतुं नथी.

बीजुं चिह्न 'स्वस्तिक' छे जेने विजयदर्शक गणवामा आवे छे अने जेनो अर्थ संस्कृत लेखोमां प्रथम वपराता 'स्वस्ति' शब्दना जेवोज छे. आ चिह्न दुनियाना घणा भाग उपर वपराय छे अने एना अर्थ विषे विद्वानोना घणा जुदा जुदा मतो छे.^२ तेनो गमे ते अर्थ थतो होय पण एटलुं तो नकी के जुदा जुदा धर्मना लोकोए ते वापरेलुं छे तेथी एम धारी शकाय के ए लोको पोतपोतानां कारणोने लीधे तेने शुभ गणे छे.

१ आर्काओलॉजीकल सर्व्हे ऑफ वेस्टर्न इंडिया, संपरेट पेम्फलेट १०, पृ. २३, २८, ४२.

२ नुमीस्मेटिक क्रॉनिकल, न्यु सरीस पु. २०, पृ. १८-४८; इंडीअन अंन्टी क्वेरी, पु. ९; पृ. ६५, ६७, १३५; इंडीअन अंन्टी क्वेरी, पु. १०, पृ. १९९; कर्नागहामनी भील्सा टोप्स, ३५६ नोट.

સૌથી પહેલાં આવાં ચિહ્નો અશોકના જૌગડ (Jaugada) લેખ ઉપર જોવામાં આવે છે જ્યાં ત્રીજું ચિન્હ પળ જોડેલું છે. ત્યારબાદ કેટલીક પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનની ગુહાના લેખોમાં એ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કેટલીક વસ્તે તે આરંભમાં કે, અંતમાં અગર બન્ને ઠેકાણે પળ જોવામાં આવે છે^૧ આ ચિહ્ન હજુ પળ હિંદુ તેમજ જૈનોમાં શુભ ગણાય છે અને લગ્ન પ્રસંગે અગર એવા બીજા કોઈ શુભ પ્રસંગે કપડાં, વાસણ તથા ફલો ઉપર કાઢવામાં આવે છે. નાના બાલકોને પ્રથમ મુંડન કરાવ્યા પછી માથા ઉપર આ ચિન્હ કુંકુમથી કાઢવામાં આવે છે. લગ્ન થયા પછી પહેલા શુભ દીવસે ગુજરાત તથા કચ્છના લોકો જમીન ઉપર રાતું વર્તુલ દોરે છે અને તેમાં સ્વસ્તિક ચિન્હ કાઢે છે તેને ‘ઘૌરી સ્વસ્તિક’^૨ કહે છે.^૩ ગાયના છાળથી લીપેલી જમીન ઉપર કુલદેવ બેસાડીને તેમની આગળ આ ચિન્હ કાઢે છે જેને ‘સાથીઓ’ કહે છે. આ શબ્દ સંસ્કૃત ‘સ્વસ્તિક’ ના પ્રાકૃત ‘સસ્થિઓ’ ઉપરથી થયો છે. હાલના જૈનો પળ એને ‘સાથીઓ’ કહે છે. તેઓનો મત એવો છે કે સાતમા તીર્થંકર સુપાર્શ્વનાથનું એ લાંછન છે, તેમજ જૈનોના આઠ શુભ લાંછનોમાંનો પ્રથમ એ છે. સ્વરત્તરગચ્છના એક વિદ્વાન યતિ પ્રેમચંદ્રના કહેવા પ્રમાણે જૈનો તેને સિદ્ધની આકૃતિ તરીકે ગણે છે. જૈનો ધારે છે કે દરેક પ્રાણી એક જન્મમાં કરેલાં પોતાનાં માનસકર્મો પ્રમાણે બીજા જન્મમાં ચારમાંથી એક સ્થિતિને પામે છે. તે દેવ થાય છે, અગર નર્કે જાય છે; અગર ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓમાં યા મનુષ્ય જાતિમાં જન્મ લે છે. પળ સિદ્ધને આમાનું કાંઈ પળ થતું નથી, કારણ

૧ જુનર લેખોમાં શરૂઆતમાં ૫, ૬, ૨૦, ૩૨, ૩૪; કાર્લે લેખોમાં ૩, અને જુનર લેખોમાં ૨૨, ૨૯ અને ૩૫, ૩૩; આરંભ અને અંત-કાર્લે લેખ ૨ અને જુનર લેખો ૧૮ ને ૩૦.

૨ આ શબ્દ ‘ગોમયલિપ્તસ્વસ્તિક’ સંસ્કૃત શબ્દ ઉપરથી થયેલો છે તેનો અર્થ ‘જમીન ઉપર લીપેલો સ્વસ્તિક’ થાય છે.

કે આ ચાર અવસ્થાનું મુખ્ય કારણ જે કર્મ છે તે તેમને લાગતા નથી અને તેથી તે મુક્તાત્મા કહેવાય છે. સ્વસ્તિકમાં આ પ્રમાણે સિદ્ધની આકૃતિ સમાઈ છે. જે મધ્યબિંદુમાંથી ચાર રસ્તા નીકળે છે તે જીવ છે અને જે ચાર રસ્તા છે તે જીંદગીની ચાર અવસ્થા છે. પણ સિદ્ધ આ ચાર અવસ્થાથી મુક્ત હોવાથી ચારે રસ્તાઓને પછીથી જે વાળેલા છે તે એમ જણાવે છે કે આ ચાર અવસ્થા તેમને માટે નથી. હું એમ નથી કહેતો કે આ એ સ્વસ્તિકનું મૂળ છે. બૌદ્ધો કે જેમનાં ધર્મતત્ત્વો જૈનોનાં જેવાં છે તે પણ સ્વસ્તિકનો આવો અર્થ કરતા હોય એ શક્ય છે. જો એમ હોય તો બૌદ્ધ લેખોના આરંભમાં સિદ્ધમ્ શબ્દ વપરાય છે તેને બદલે આ સ્વસ્તિક પણ વપરાય છે. દાખલા તરીકે, ઉષવદાતના નાશિકના નં. ૧૦ ના લેખમાં આ સ્વસ્તિક સિદ્ધમ્ શબ્દની પછી તરતજ મૂકેલો છે, આવી રીતે વપરાયાથી જૈનોના આવા અર્થને પુષ્ટિ મળે છે.

ત્રીજું ચિહ્ન અશોકના જૌગડ લેખમાંના ()† ચિહ્નના જેવું છે. એ તારસ (Taurus) ના ગ્રીક ચિહ્નના જેવું છે. પહેલાં બે ચિહ્નોની માફક આ ચિહ્ન લેખોના આરંભમાં તથા અંતમાં તથા કોઈક વસ્તુ શોભાને માટે જુદાજ આકારમાં જોવામાં આવે છે. બૌદ્ધ લેખો ઉપરથી એમ જણાય છે કે પહેલાં બે ચિહ્નો કરતાં આ ચિહ્ન વિશે તેમની માન્યતા ઓછી હોય તેમ જણાતું નથી. સાંચી લેખોમાં બોધીવૃક્ષની નીચે વેદિ ઉપર તે મુકેલું છે. જો તે પૂજનીય ન હોય તો તે આવી જગ્યાએ હોઈ શકે નહિ. વળી આ ચિહ્ન ઘરેણાંમાં તથા જુના બૌદ્ધ સિક્કાઓમાં પણ જોવામાં આવે છે. કાન્હેરી નજીક પદળ ટેકરી ઉપર બીજાં ચિહ્નોમાં આ

† મૂળ પુસ્તકમાં આ તથા હવે પછી આવનારી દરેક આકૃતિઓ આપેલી છે પરંતુ અત્રે જે આપી શકાળી નથી તેના ટેકાણે () આવા કૌસમાં જગ્યા છાલી રાખેલી છે.—સંગ્રાહક ।

ચિહ્ન પળ ‘ નન્દિપદમ્ ’ એવા નામ સાથે જોવામાં આવે છે;’ જે ઉપ-
રથી જણાય છે કે બૌદ્ધો તેને ‘ વૃષભ-લાંછન ’ કહે છે. વૈદિક ધર્મમાં
વૃષભને પવિત્ર ગણેલો છે; અને જો આવોજ મત બૌદ્ધોમાં પ્રચલિત હોય
તો તેમણે પણ તેને પવિત્ર ગણેલો હોવો જોઈએ.

ચોથું ચિહ્ન વેદિ અગર બેટક ઉપર મોનોગ્રામ (Monogram)
જેવું લાગે છે (y + t + e ?). ઉદયગિરિની વ્યાઘ્ર ગુહામાંના એક લે-
ખના આરંભમાં આવું ચિહ્ન છે. ફેર માત્ર એટલોજ છે કે ડ્યારે આમાં
કાપા ઢાબી બાજુએ છે ત્યારે વ્યાઘ્રગુહાના ચિહ્નમાં જમણી બાજુએ છે.
ઉદયગિરિની વૈકુંઠ ગુહામાં એક ચિહ્ન છે જેમાં અને આમાં ફેર એટલો
છે કે એમાં નીચે વેદિ નથી તથા ઢાબી બાજુએ બે ધાપાને બદલે બન્ને
બાજુએ એક એક છે. એક બૌદ્ધ સિક્કામાં પણ આ ચિહ્નના જેવું
એક ચિહ્ન છે.”

જે લિપિમાં આ લેખ લખેલો છે તે લિપિ અશોકથી અર્વાચીન
છે અને પશ્ચિમ હિંદના નાનાઘાટ લેખની લિપિને મળતી છે. અશોકના
વસ્તતની લિપિ અને આ લિપિમાં મુખ્ય ફેર એ છે કે ડ્યારે અશોકના
વસ્તતના ક ને આડી તથા ઉમી લીટીઓ સરખી છે (+) ત્યારે અહીંઆ
આડી કરતા ઉમી લીટી લાંબી છે (†); તે વસ્તતનો ગ ખુણા પડતો
(^) હતો ત્યારે હાલનો કમાન જેવો (Π); તે વસ્તતનાં ઘ (┐), પ
(└), લ (-┘) અને હ (└) ના નીચેના ભાગો ગોળાકાર હતા અને
હાલમાં સપાટ છે (┐, └, -┘, └), મ (४) અને વ (ॐ) ની
નીચેના આકારો બરાબર ગોળ હતા ત્યારે હાલ ત્રિકોણાકાર છે (†);

૧ જર્નલ બૉમ્બે બ્રૅન્ચ રૉયલ એશિયાટીક સોસાઈટી, પુ. ૧૫, પૃ. ૩૨૦.

૨ વીલ્સન્સ એરીઆના ઍન્ટીકા, પ્લેટ ૧૫, આકૃતિ ૩૨.

ત નાં નીચેનાં બે પાંચડાં યુનાવાઝાં હતાં (人) અને હાલ તે ગોઝા-
કાર છે (人). તે વચ્ચે ઇકારના પાંચડાં યુનાકારે હતાં (), હાલ
તે પ્રમાણે નહિ હોતાં તે ઊંચાં જાય છે (). આ પ્રમાણે કારણો છે
તે ઉપરથી આ લિપિ અશોકથી અર્વાચીન છે એમ પ્રતિપાદન થાય છે.

આ આશ્વો લેખ ગદ્યમાં છે. તેની ભાષા પ્રાકૃત છે અને અશોકનાં
લાટ લેખોથી ભિન્ન છે પણ પશ્ચિમ હિંદના ગુહા લેખોની જુની મહારાષ્ટ્રી
પ્રાકૃતના જેવી છે.

અરંભમાં અર્હતો અને સિદ્ધોને નમસ્કાર કર્યો છે. અને આ ઉપરથી
લેખ બનાવનારની ઊંડી ધાર્મિક શ્રદ્ધા આપણને જણાઈ આવે છે. જૈનોના
મુખ્ય સૂત્રનો એ ભાગ હોય તેમ જણાય છે જેને 'નમોક્કાર' અથવા 'નોકાર'
કહેવામાં આવે છે અને જેનો વારંવાર તેઓ જપ કરે છે તથા જે તેમનાં
સૂત્રોનાં આરંભમાં ઘણીવાર જોવામાં આવે છે.^૧ તે સૂત્ર અને આ નમસ્કારમાં
ફેર એ છે કે આમાં ફક્ત અર્હત 'અને' સિદ્ધનાજ-બેનાંજ નામ આવે છે,
ત્યારે સૂત્રમાં 'આચાર્ય', 'ઉપાધ્યાય', અને 'સાધુ' એ ત્રણ નામો વધારે
છે. લેખમાં આ નામો મૂકી દીધાં છે તેનું કારણ એ છે કે પહેલાં બેની
પેઠે આ ત્રણ વહુ જરૂરનાં નથી. આ લેખના નમસ્કારની સમજૂતી વિષેની
પુષ્ટિમાં જાણવું જોઈએ કે ઉદયગિરિની માળેકપુર ગુહાના ૩ જા લેખમાં
એમ કહેલું છે કે એ ગુહા " કલિંગના શ્રમણો અર્હન્ત પ્રસાદાનમ્ " ને
માટે બનાવવામાં આવી છે. અર્હન્તો ઉપર આ પ્રમાણે ધાર્મિક શ્રદ્ધા
રાખવી એ જૈનોની સ્વાસીયત છે. આ ગુહાઓમાં કોઈ પણ ઠેકાણે શાક્ય-
ભિક્ષુ અથવા એવો બૌદ્ધ શબ્દ સ્થાપ કરીને વાપરેલો નથી.

૧ સૂત્ર આવા છે:—નમો અરિહંતાણં । નમો સિદ્ધાણં । નમો આચ-
રિયાણં । નમો ઉવજ્જ્યાયાણં । નમો લોએ સવ્વસાદુણં । તેનો અર્થ:—અર્હ-
ન્તોને નમસ્કાર, સિદ્ધોને, આચાર્યોને, ઉપાધ્યાયોને, અને વિશ્વના સાધુઓને નમસ્કાર.

ઉદયગિરિની ગુહાઓનાં કોતરકામોમાં એવું કાંઈ સ્વાસ નથી કે જેથી આપણે નક્કી કરી શકીએ કે એ જૈન અગર બૌદ્ધ ગુહાઓ છે. ગુહાઓમાં એકે જુની પ્રતિમા નથી. કોતરકામોની પૂજનીય વસ્તુઓમાં માત્ર વૃક્ષો છે તથા માણેકપુર ગુહામાના નીચેના ભાગમાં જે ભાંગેલા ‘ સ્તૂપ ’ જેવું લાગે છે તેની આગલ નમસ્કાર કરતી માણસોની આકૃતિઓ છે. વઠી આ ગુહાઓની ટેકરીની ટોચે એક જુના ‘ સ્તૂપ ’ નો પાયો છે અને આ સ્તૂપની આજુબાજુના કઠેરાના સઠીઆનાં છિદ્રો હજુ પણ જોવામાં આવે છે. પરંતુ આ ઉપરથીજ માત્ર આપણા પ્રશ્નનો જવાબ નીકળી શકે નહિ; કારણ કે શરૂઆતનો જૈનધર્મ બૌદ્ધધર્મ જેવોજ હતો જેથી વૃક્ષ તથા સ્તૂપોની પૂજા તેમનામાં મિશ્ર નથી; જ્યાં જ્યાં મહાવીર ગયા તે તે ગામના પાદરના જ્ઞાડ તલે બેટેલા મહાવીરનાં વર્ણનો કેટલાંક સૂત્રોમાં છે. બૌદ્ધોની પેટે જૈનતીર્થંકરોને પોતપોતાનું બોધિવૃક્ષ છે. મહાવીરનું બોધિવૃક્ષ વડ છે અને ઉદયગિરિની જયવિજય ગુહામાં કોતરેલું બોધિવૃક્ષ પણ વડ છે.’ હાલ પણ જૈનો શત્રુંજય ટેકરી ઉપર રાયણ વૃક્ષની પૂજા કરે છે, (મિમુસોપ્સ કૌકી (*Mimusops kauki*;) સંસ્કૃત-રાજાતન અગર રાજાદન, પાલી-રાજાયતન) જે ઋષભદેવનું બોધિદ્રુમ છે અને ગિરનાર ઉપર બાવીસમા તીર્થંકર નેમિનાથનું બોધિદ્રુમ આવે છે કે જેની પણ તેઓ પૂજા કરે છે.

સ્તૂપ-પૂજા પહેલાંના જૈનોમાં પણ પ્રચલિત હતી. મથુરામાંથી મને મળેલા એક લેખવાળા કોતરકામની વચ્ચે એક સ્તૂપ છે. તેની આજુ-બાજુ કઠેરો છે. તેને એક દ્વાર છે અને સ્તૂપ ઉપરજ કોતરેલી બે કઠેરાની હારો છે; એક મધ્યમાં ગોળ તથા બીજી જરા ડુંચે છે. સ્તૂપની બંને

૧ ઍન્ટીક્વીટીઝ ઑફ ઓરીસ્સા પુ. ૨, પ્લેટ ૧૯, આકૃતિ ૧. લેખક, ડાક્ટર રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર.

બાજુએ એક નાચતી સ્ત્રી છે અને આ સ્ત્રીની પેલીપાર એક સ્તંભ છે. જમણી બાજુના સ્તંભને સિંહ છે અને ડાબી બાજુના સ્તંભ ઉપર ' ધર્મચક્ર ' કાઢેલું છે. ઉંચે સાધુઓ તથા સ્તૂપ તરફ દોડતા આવતા હોય તેવા કિન્નરો છે. કિન્નરોને રુવાંટાવાળું શરીર તથા મનુષ્યના જેવું મુખ છે તથા દિગમ્બર જૈનોની માફક આ સાધુઓ નમ્ર છે.

આ સ્તૂપ આકારમાં તથા દેખાવમાં હજુ સુધી મઠેલાં બૌદ્ધ સ્તૂપોને ઘટલું બધું મઝતું આવે છે કે જો આ લેખ ન હોત તો તેને બૌદ્ધ સ્તૂપ તરીકે જ ગણવામાં આવત. બે કઠેરાની હારોની વચ્ચેનો છ લીટીઓ વાળો લેખ જૈનોનો છે એમ સ્પષ્ટ જ છે. લેખના અક્ષરો ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦ ના હોય તેમ લાગે છે; માયા પ્રાકૃત છે, સરલ નથી.

લેખની નકલ.

- (૧) નમો અરહતો વધમાનસ દંદાયે ગણિકા
- (૨) યે લેણશોભિકાયે ધિતુ શમણસ નિકાયે
- (૩) નાદાયે ગણિકાયે વાસયે આરહતાદેવકુલે
- (૪) આયગસભાપ્રપાશિલાપટા પ્રતિષ્ઠાપિતં નિગમા
- (૫) ના અરહતાયતને સહ માતરે ભગિનિયે ધિતરે પુત્રેણ
- (૬) સવિન ચ પરિજનેન અરહતપુજાયે

(આ લેખનું સંસ્કૃત ભાષાંતર.)

- (૧) નમોર્હતે વર્ધમાનાય દણ્ડાયા ગણિકા
- (૨) યા લયનશોભયિત્ર્યા દુહિતુઃ શ્રમણસ્ય નિકાયે
- (૩) નાદાયા ગણિકાયા વાસાય અર્હતો દેવકુલે
- (૪) આર્યકસભા પ્રપા શિલાપટ્ટઃ પ્રતિષ્ઠાપિતઃ નૈગમા
- (૫) નાં અર્હતાયતને સહ માત્રા ભગિન્યા દુહિત્રા પુત્રેણ
- (૬) સર્વેણ ચ પરિજનેન અર્હતપૂજાયૈ

ગુજરાતી ભાષાંતર.

અર્હન્ત વર્દ્ધમાનને નમસ્કાર. ગણિકા દંડાની પુત્રી ગણિકા નન્દાએ વેપારીઓના આર્હતદેવાલયમાં શ્રમણસમૂહને રહેવા માટે તથા અર્હન્તની પૂજા માટે એક નાનું આર્હત-દેવાલય, આચાર્યો માટે બેઠકો, એક હોજ (પાળાનો) અને એક શિલાપટ્ટ, (દેવાલયનું પુણ્ય) મા, બ્હેન, પુત્રી, પુત્ર, અને સગાંઓ સાથે (ભોગવવાને) કરાવ્યાં.

વર્દ્ધમાન અર્હન્ત ૨૪ મા તીર્થંકર મહાવીર છે. બૌદ્ધોની પેટે જૈનો પણ તીર્થંકરોના હાડકાં વિગેરેને પૂજતા હતા. તેમના ગ્રંથોમાં કેટલેક ટેકાણે કહેલું છે કે મૃત્યુવશ થયા પછી તીર્થંકરોના શરીરને અભિસંસ્કાર દેવો આપે છે તથા તેમના હાડકાં વિગેરેને તેઓ પૂજામાટે સ્વર્ગમાં લઈ જાય છે. હાલનાં જૈનદેવાલયોમાં સ્તૂપ અગર તીર્થંકરોનાં હાડકાંની પૂજા જોવામાં આવતી નથી; પણ બેશક એટલું તો નક્કી કે આ પ્રમાણે એક વખત હતું અને તે એટલે સુધી કે તેરમા સૈકામાં મથુરામાં જૈનો એક સ્તૂપને તીર્થંકર સુપાર્શ્વનું સ્તૂપ છે એમ ગણીને પૂજતા હતા. હાલમાં સ્વરતરગચ્છના જૈન સાધુઓ ' થાપના ' નામનો પાંચ દાંતવાળો એક ચંદનનો પ્યાલો પૂજા માટે વાપરે છે અને આ તીર્થંકરોનાં જડબાંની નકલ છે. તેજ પ્રમાણે સાધ્વીઓ જે શંખને થાપના તરીકે પૂજામાં વાપરે છે તેને તેઓ મહાવીર સ્વામીના ઘુંટણનું હાડકું ગણે છે.*

૧ મૂલમાં ' આયતન ' શબ્દ છે જેનો અર્થ મોટું દેવાલય થાય છે. ગણિકાનું દેવાલય મોટા દેવાલયની પાસે બાધ્યું હશે અને તે નાનું હશે.

૨ મૂલમાં ' નિકાયે ' છે. પણ જો ' નિકાયસ ' ન વાંચવામાં આવે તો લેખનો સારો અર્થ નીકળી શકતો નથી.

૩ જૂઓ—જિનપ્રભસૂરીનું (વિવિધ) ' તીર્થકલ્પ '.

* હાલમાં, તપાગચ્છમાં જે સ્થાપનાચાર્ય રખાય છે તેને ઉદેશીને આ ઉલ્લેખ છે,

આ ઉપરથી પ્રતિપાદન થાય છે કે સ્તૂપની તથા વૃક્ષની પૂજા પહેલાં જૈનોમાં પ્રચલિત હતી. ઉદયગિરિની ગુહાઓમાં બૌદ્ધોની એકે પ્રતિમા નથી તેમજ અર્વાચીન બૌદ્ધોએ પશ્ચિમ હિંદની બૌદ્ધ ગુહાઓમાં બેસાડેલી પ્રતિમાઓમાંની પણ એકે નથી. ઉલટું, કેટલીક અર્વાચીન ગુહાઓમાં તીર્થંકરોની જૈનપ્રતિમા તથા યક્ષ અને દેવોની પ્રતિમાઓ કોતરેલી છે અને ઉદયગિરિનો બીજો ભાગ જેને સંહગિરિ કહે છે તેના ઉપર હજુ પણ દિગમ્બર જૈનોનાં દેવાલયો છે. આ સર્વ ઉપરથી એમ જણાય છે કે તેનો બૌદ્ધધર્મ કરતાં જૈનધર્મ સાથે વધારે સંબંધ છે^૨

અર્હન્તો તથા સિદ્ધોને નમસ્કાર કર્યા બાદ લેખમાં સારવેલ રાજાનો જન્મથી માંડીને ૩૮ વર્ષ સુધીનો વૃત્તાંત આપેલો છે. તેને ચેત અગર ચૈત્રરાજવંશનો વિસ્તાર કરનાર કહેવામાં આવ્યો છે; અને આ વિશેષણ તે આ વંશનો છે એટલું જણાવવા માટે જ માત્ર વાપરવામાં આવ્યું છે. તેથી એમ સ્પષ્ટ રીતે અનુમાન થઈ શકે કે સારવેલ રાજા ચૈત્રવંશનો હતો. આ રાજાના બીજાં વિશેષણો ‘વેર’ ‘મહારાજ’ અને ‘મહા-મેઘવાહન’ તથા ‘કલિંગાધિપતિ’ છે. ‘વેર’ નો શો અર્થ છે એ સંતોષકારક રીતે સમજાવી શકાય તેમ નથી; પણ હું ધારું છે કે તેને બદલે ‘વીર’ જોઈએ. મહારાજ શબ્દ માત્ર તેની મોટાઈ દર્શાવવાનેજ વાપરવામાં આવ્યો છે ‘મહામેઘવાહન’ નો અર્થ ‘જેનું વાહન મોટો મેઘ છે, એવો છે. જે ઉપરથી એમ જણાય છે કે એના રાજ્યના જે હાથીઓ ઉપર આ રાજા બેસતો તેમનું નામ ‘મહામેઘ’ હશે. ‘કલિંગાધિપતિ’ ઉપ-

પરંતુ આના વિષયમાં પંડિતજીની જે કલ્પના છે તે વાસ્તવિક છે કે કેમ તે સ્વાસ્થ વિચારવા જેવી છે. કલ્પના રમણીય છે.—સંગ્રાહક.

૨ સરસાવો—જનરલ કર્નીગહામનું, આર્કાઓ સર્વેં પુ ૧૩, પૃ. ૮૪ તથા કૉરપસ ઇન્સ્ક્રિપ્શ્યોનમ ઇન્ડીકૉરમ, પૃ. ૨૭.

रथी एम सूचित थाय छे के ते कलिंगनो राजा हतो. राज्यगादी उपर बेठा पहेलानां तेनां चौबीस वर्षनो हेवाल आ प्रमाणे छे. प्रथमनां पंदर वर्षो रमत गमतमां गयां; बाकीनां नव वर्षमां ते लखवानुं, चित्रकाम, हिसाब अने कायदाकानुनो शिख्यो तथा युवराजपद भोगवतो हतो. आ उपरथी एम जणाय छे के युवराजनी स्थितिमांज तेणे आ अभ्यास कर्यो. ज्यारे ते चौबीस वर्षनो थयो त्यारे ते तरुतनशीन थयो त्यारबाद बीजां १३ वर्षमां तेणे करेलां उपयोगी कामो विषे लेखमां वर्णन आवे छे:-

प्रथम वर्षमां तेणे दरवाजा, किल्लो तथा महेलो जे जीर्ण थयां हतां ते तथा कलिंग शहेर तेमज तेने फरतो कोट समराव्यो. तेणे पाणीना होज तथा कुवा बंधाव्या, बधी जातनां वाहनां राख्यां अने तेना नगरमां ३५०,००० माणसो हतां.^१

बीजा वर्षमां (राजा) सातकनी (सं. शैतकर्णी) ए तेना (खार-वेलना हुमला) थी पश्चिम भागने बचाववा माटे (खंडणी तरीके) घोडा, हाथीओ, माणसो, रथ तथा पुष्कळ धन मोकर्युं. तेज वर्षमां तेणे मसीक (?) शहेर कुसुम्ब (?) क्षत्रीओनी मददथी लीधुं.

त्रीजा वर्षमां ते गीत विद्या शिख्यो अने नाच, गायन, अने वार्जीत्रो तथा आनंदोत्सवोथी लोकोने तेणे आनंद पमाड्यो.

१ आ घणी मोटी संख्या छे. आ मात्र अनुमान हसे, कारणके ते बखतमां सेन्सस नहोती. मात्र तेनो अर्थ एमज छे के शहेर घणुं भव्य हतुं.

२ आ लेखना अक्षरो नानाघाट लेखना अक्षरो जेवा छे तेथी हुं धारं हूं के आ सातकनी ते कदाच नानाघाट बावलांमांनो चोशा बावलांनो श्री सातकनी होय. सरखावो—बॉम्बे गेस्तेटीअर, पु. १६, नार्सांक गुहा उपरनी टीका.

ચોથા વર્ષનો હેવાલ તુટી ગયો છે અને સંબંધ પળ બેસતો નથી. ઇટલું તો જાણી શકાય છે કે ધર્મકૂટ ટેકરી ઉપરનું એક જુનું ચૈત્ય તેણે સમરાવ્યું અને તેમાં છત્ર તથા કલશો આળી આપ્યા અને તેની પૂજા કરી.^૧ તે કહે છે કે રાષ્ટ્રીક અને મોજક, તેના ધંડીઆ રાજા-ઓમાંના ત્રિરત્નમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવા માટે તેણે આ પ્રમાણે કર્યું હતું.

પાંચમું વર્ષ દાનનું છે. આ વર્ષમાં તેણે નન્દરાજનો ત્રિવાર્ષિક સત્ર પુનઃ શરૂ કર્યો અને પાણીની સવડ કર્યાનું દેખાય છે. (Water Works Scheme.) પળ આ ભાગ ભાંગી ગયો છે તેથી અર્થ શંકાયુક્ત છે.

છઠ્ઠા વર્ષનો અહેવાલ ઘણો ધોર જતો રહ્યો છે પળ આ વર્ષમાં તેણે લોકોપયોગી લાસો કામો કર્યાનું જણાય છે.

સાતમા વર્ષનો હેવાલ વધો જતો રહ્યો છે.

જે આઠમા વર્ષનો હેવાલ છે તે ઇતિહાસિક દૃષ્ટીથી ઘણો ઉપયોગી છે. પરંતુ તેનો એક ભાગ જતો રહ્યો છે એ શોકની વાત છે. આ વર્ષમાં એક રાજા જેણે બીજા રાજાને મારી નાંખ્યો હતો અને જે રાજગૃહન રાજાને દુઃખ આપતો હતો, તે સ્વાસ્થ્યના પાછળ પડવાથી તથા સ્વાસ્થ્યના લક્ષ્ણના મોટા અવાજથી મથુરામાં નાસી ગયાનું કહેવામાં આવ્યું છે. આ રાજાઓ કોણ હતા તે મળેલા ભાગમાં જતું રહ્યું છે.

૧ આ લેખમાં આથી કાંઈ વધારે હોય તેમ લાગે છે. (જોકે સ્પષ્ટ નથી કા રણકે એ ભાગ કેટલીક જગ્યાએ ધંડિત થયેલો છે.) તે એ છે કે કલિંગના પહેલાંના રાજાઓને આ ચૈત્ય સાથે કોઈ જાતનો સંબંધ હતો.

નવમા વર્ષમાં તેણે કરેલાં કેટલાંક કામો વિષે ઉલ્લેખ છે. ઘણો ભાગ ભાંગી ગયો છે પણ જે ભાગ રહ્યો છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે તેણે તે વર્ષમાં એક કલ્પવૃક્ષની^૧ બક્ષીસ કરી અને તેની સાથે ઘોડા, હાથીઓ, રથો, ઘરો તથા અન્ય ઉત્તમ વસ્તુઓ બ્રાહ્મણોને દાન કરી. વઢી તેણે ‘ મહાવ્યય* ’ નામનો એક પ્રાસાદ બંધાવ્યો જેનું સ્વર્ચ ૨૮૦૦૦૦ થયું.

દસમા વર્ષની હકીકતમાંથી ઘણો ભાગ જતો રહ્યો છે; તથા અગીઆરમા વર્ષની તદ્દન જતી રહી છે. દસમા અને બારમા વર્ષ વચ્ચેનો હેવાલ તુટક તુટક છે અને જોકે તેનો સંબંધ સંતોષકારક રીતે જાણી શકાય તેમ નથી તોપણ નીચે પ્રમાણે અનુમાનો ઘડી શકાય, કે દસમા વર્ષમાં તેણે હિંદુસ્થાનની યાત્રા કરી અને જ્યારે તેને સ્વર્ચ પડી કે કેટલાક રાજાઓ તેના ઉપર ચઢાઈ કરવાના છે ત્યારે તેણે પગલાં લેવા માંડ્યાં. ત્યાર બાદ ઘણા ભાગે અગીયારમા વર્ષની હકીકત આવે છે. એ વર્ષમાં તેણે ગર્દભનગરમાંથી પહેલાંના રાજાઓનાં નાંચેલો એક કર કમી કર્યો. ત્યારબાદ જે આવે છે તે અસંબદ્ધ છે તથા તેનો કેટલોક ભાગ નાશ પામ્યો છે. પણ કાંઈક ૧૩૦૦ વર્ષ પછી પુનઃ શરુ કર્યાનું કહેલું છે.

* લેખમાં ‘ મહાવિજય ’ શબ્દ છે અને તેના સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજી બન્ને અનુવાદોમા પણ ‘ મહાવિજય (Mahāvijaya) ’ શબ્દ જ વાપરવામાં આવ્યું છે છતાં આ ઠેકાણે પંડિતજી તેનું નામ ‘ મહાવ્યય (Mahāvyaya) ’ આપે છે તેનું કારણ સમજાતું નથી. કદાચ મૂળથી ‘ મહાવિજય ’ ના ઠેકાણે ‘ મહાવ્યય ’ લખાઈ ગયું હોય.—સંગ્રાહક.

૧ કલ્પવૃક્ષનું દાન આઠ મહાદાનમાંનું એક છે તે ચારથી આઠહજાર રૂપીઆ-ભારનું એક સોનાનું ક્ષાટ. ઘોડા, હાથી તથા ઘરાણાં સહિત બ્રાહ્મણોને આપવામાં આવતું. સરસ્વાતો—દેમાદિનો ‘ ચતુર્વર્ગચિન્તામણિ ’ ધાનસ્વંડ, પ્રકરણ ૫.

બારમા વર્ષમાં ઉત્તરાપથ (ઉત્તર) ના જુલમી રાજાઓ વિષે કાંઈક કહેલું છે. ત્યારબાદ જે આવે છે તે જતું રહ્યું છે તેથી તેનો સંબંધ કઢી શકાય તેમ નથી. પણ ઘણું સ્વરૂં સ્વારવેલે તેમના ઉપર ચઢાઈ કરી હશે. ત્યારબાદ સ્વારવેલે મગધના રાજાને બીક બતાવી અને તેના હાથીઓને ગંગામાં સ્નાન કરાવ્યું એટલે કે ગંગા સુધી જઈ પહોંચ્યો; તેણે મગધ-રાજાને શિક્ષા કરી અને પોતાના પગ તરફ નમાવ્યો. ત્યારબાદ કોઈક નંદરાજ જેણે જૈનોના અમ્રજિન આદીશ્વર (ની મૂર્તિ) અગર અમ્રજિનનું કાંઈક લઈ લીધું હતું તે રાજા વિષે છે અને આ મૂર્તિ અગર વસ્તુ સ્વાર-વેલ પાછી લાવ્યો છે. ત્યારબાદ મગધમાં વસેલા એક શહેરનું વર્ણન છે, પણ તેના પછીનો ભાગ જતો રહ્યો છે. ત્યારબાદ સ્વારવેલે કાંઈક બંધાવ્યાનું વર્ણન છે કે જેમના શિખર ઉપર બેસીને વિદ્યાધરો આકાશમાં જઈ શકે. તેનો અર્થ એવો હોવો જોઈએ કે આ મકાનો ઘણાંજ ઉંચાં હતાં. ત્યારબાદ સ્વારવેલે એક હાથીનું દાન કર્યું જે દાન તેણે પહેલાં અગર પછીનાં સાત વર્ષમાં કર્યું નહોતું. ત્યારબાદ જે આવે છે તે તુટી ગયું છે. પણ તેમાં તેણે જીતેલા કોઈ દેશનું વર્ણન આવે છે.

તેરમા વર્ષમાં કુમારી ટેકરી ઉપર આર્હત-દેવાલયની નર્જીક, બહારની બેઠકની પાસે, કાંઈ કામ કર્યાનું કહેલું છે, પણ શું કર્યું છે તે જતું રહ્યું છે. કારણ કે આ ભાગ તુટી ગયો છે. ત્યારબાદ વિદ્વાનો તથા વિશ્વવંદ્ય યતિઓની એક સભા બોલાવ્યાનું કહેલું છે. અને કાંઈક, કદાચ એક ગુહા, આર્હત બેઠકની નર્જીક સડકમાં, ઉદયગિરિઉપર હુંશિયાર કારીગરોના હાથે કરાવ્યાનું કહેલું છે તથા વૈદ્યર્થગર્ભ, પટાલક અને ચેતકમાં સ્તંભો કરાવ્યા વિષે છે. આ કામ મૌર્ય સંવત્ ૧૬૪ પછી ૧૬૫ મા વર્ષમાં કરાવવામાં આવ્યું હતું.

૧ પટાલક અને ચેતક કદાચ ગુહાઓનાં નામ છે અને વૈદ્યર્થગર્ભ તેમનો એક ભાગ છે.

त्यारवाद खारवेलनी वंशावळी आपी छे.

खेमराज (तेनो पुत्र).

वृद्धराज (तेनो पुत्र).

भिक्षुराज.

आ लेखमां बताव्या प्रमाणे भिक्षुराज खारवेलनुं बीजुं नाम होय तेम लागे छे. भिक्षुराज, राज्यनुं पालन करनार, सुख भोगवनार, अनेक सद्गुणसंपन्न, सर्वधर्मपर आस्थावाळो,.....संस्कार पाडनार, राज्य, वाहनो अने एक अजित लश्करवाळो, राज्यनी लगाम हाथ करनारो, देशने पाळनार, महाराजाओना वंशमां उत्पन्न थएलां, आ महान् खारवेल राजा छे.

अहिंआं कहेली सदी मौर्य सदी छे. हजु सुधी मौर्य राजकाल कोई ठेकाणे जोवामा आव्यो नथी अने तेथी नक्की करवुं जोइए के आ सदी क्यांथी शरु करवानी छे. प्रश्न ए छे के आ सदी प्रथम मौर्यराजा चंद्रगुप्तथी अगर ए वंशना कोई बीजा राजाथी शरु करवानी छे ? हुं धारुं छुं के ते अशोकना आठमा वर्षथी शरु थाय छे तेनां बे कारणो छे:—(१) आ लेख कलिंग राजानो छे (२) अने अशोकना तेरमा लेखमां ते कहे छे, के मारा आठमा वर्षमां में कलिंग जीत्युं ते वखते घणा माणसोनो घाण नीकळी गयो; पण तेने माटे ते नाखुश छे परंतु ते आथी संतोष माने छे के सलाह स्थपाइ हती तथा धर्म आगळ वध्यो हतो. आची मोटी जीतथी कलिंगना लोको नवी सदी शरु करे अने आ वर्षने आ सदीनुं प्रथम वर्ष मानिए तथा अशोकनी राज्यगादी बेटानी मिति के जे हवे नक्की थई गई छे तो आ लेखनी मिति हमेशने माटे नक्की करी सकाय.

જો કે અશોકના તરુતનશીન થયાની મિતિ વિષે ભિન્ન ભિન્ન મતો છે પણ તે થોડાક વર્ષના અરસામાં નક્કી થાય તેમ છે. જનરલ કર્નોગ-હામની ગણતરી પ્રમાણે (અને જે મારા મત પ્રમાણે સ્વરી છે) અશોકની તરુતનશીન થયાની મિતિ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૬૩ છે. એ પ્રમાણે તેના કર્લિંગ જીત્યા પછીનું આઠમું વર્ષ (અને કદાચ તે વચ્ચે આ સદી શરુ થઈ હશે) ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૫ છે. સ્વારવેલે કેટલાંક કામો ઉદયગિરિ ટેકરી ઉપર કરાવ્યાં તેની મિતિ ૧૬૫ મૌર્ય સંવત્ અગર (ઈ. સ. પૂર્વે (૨૫૫-૧૬૫) ઈ. સ. પૂર્વે ૯૦. તે સ્વારવેલના તરુતનશીન થયાનું તેરમું વર્ષ છે જે તેની મિતિ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૩ આવે છે અને તે ૯ વર્ષ પહેલાં યુવરાજ થયો તેથી ઈ. સ. પૂર્વે ૧૧૨ માં યૌવરાજ્ય શરુ થયું. અને પહેલાં પંદર વર્ષ રમતમાં ગયાં તેથી સ્વારવેલની જન્મતિથિ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૭ છે. તેના બાપ તથા પિતામહને માટે વીસ વીસ વર્ષ ગણતાં નીચે પ્રમાણે યાદી થાય છે:

સ્વેમરાજ (સં. ક્ષેમરાજ) (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬૭)

વુધરાજ (સં. વૃદ્ધરાજ) („ ૧૪૭)

ભિક્ષુરાજ (સં. ભિક્ષુરાજ)

અગર

સ્વારવેલ

જન્મ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૭.

યુવરાજ થયો-ઈ. સ. પૂર્વે ૧૧૨.

રાજ્ય ઉપર બેઠો ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૩.

ઉદયગિરિ ઉપર કામો „ ૯૦.

ત્રીજો લેખ સ્વારવેલની સ્ત્રીનો છે. જે પોતાને લાલકના પૌત્ર હાથી-સાહ (હાથીસિંહ) ની પુત્રી તરીકે ઓઢાવાવે છે. ત્રીજા લેખમાં એમ કહેલું છે કે જે ગુહામાં એ કોતરેલો છે તે ગુહા વક્રદેવ રાજાની બક્ષીસ છે. આ લેખમાં વક્રદેવનાં જે વિશેષણો છે તે સ્વારવેલનાં જેવાં છે:— વેર, કલિંગાધિપતિ, અને મહામેઘવાહન. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે બન્ને એકજ વંશના છે. આ લેખના અક્ષરો સ્વારવેલના લેખના અક્ષરોના જેવા, કદાચ અર્વાચીન છે; પણ પ્રાચીનતો નહિજ; અને સ્વારવેલના પહેલાંના બે રાજાઓને આપણે જાણીએ છીએ તેથી નક્કી વક્રદેવ તેના પહેલાં હોય નહિ. કદાચ તે તેનો પુત્ર અને વારસ હોય. જે ગુહામાં ત્રીજો લેખ છે તે ગુહામાં ચોથો લેખ છે જેમાં ‘ વદુલ રાજાનું લયન ’ લખેલું છે અને અક્ષરો સરસા છે તેથી વદુલ તે વક્રદેવનો પુત્ર હોય તેમ લાગે છે. આ ઉપરથી નીચે પ્રમાણે યાદીનો કોઠો ઘડી શકાય.

લેખરાજ (સં. ક્ષેમરાજ)	લાલક.
(ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬૭)	(ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૦)
વુષરાજ (સં. વૃદ્ધરાજ)	(નામ નથી)
(ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૭)	(ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬૦)
	હસ્તીસાહ.
	અગર (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦)
	હસ્તીસિંહ.
મિશુરાજ (સં. મિશુરાજ)	
અગર સ્વારવેલ, રાજ્ય શરૂ કર્યું—પરણ્યો—કન્યા.	
(ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૩)	
	વક્રદેવ
	(ઈ. સ. પૂર્વે ૯૯)
	વદુલ
	(ઈ. સ. પૂર્વે ૭૯).

લેખ ૧

(હાથીગુમ્ફા લેખ.)

—*o*—

નીચે આપેલી નકલ મારા લેખની સાથે તૈયાર કરેલી મારી નકલ ઉપરથી છે. મેં જનરલ કનીંગહામ અને મેજર કીટ્ટોની નકલો જોઈ છે અને વાપરી છે તથા પાઠોમાં જે ફેરફાર છે તે ટીપ્પમાં આપ્યા છે. જે ભાગની નીચે લીટીઓ દોરી છે તે શંકાગ્રસ્ત છે અને મૂળ લેખ સાથે તેને કાલ્જીપૂર્વક મેલવવો જોઈએ.

નકલ.

(૧) નમો અરહંતાનં નમો^૧ સવસિધાનં વેરેનં મહારાજેન
મહામેઘવાહનેન ચેતરાજૈવસવધનેનં પસથસુમૈલ-

૧. કીટ્ટોની નકલમાં મો સ્કોટો છે. જનરલ કનીંગહામ તે સ્ક્રં આપે છે. ફોટોગ્રાફમાં પણ તે જુદું છે.

૨. હજુ સુધી બધા વિદ્વાનો વે ને બદલે એ વાંચે છે, જે શબ્દ એરેન એમ કહે છે પણ એ અક્ષર હજુ સુધી પ્રાકૃતમાં જોવામાં આવ્યો નથી, ત્યારે વેરસ એજ વંશના બીજા રાજાનું વિશેષણ છે એમ લેખ નં. ૨ ઉપરથી જણાય છે. (પ્રીન્સેપનાં લેખોમાં નં. ૬). વે નો વ, મેઘવાહનના વા ના વ જેવો છે. ફેર ઇટલો છે કે તેનું ગળું સાંકડું કર્યું છે જેથી તે એ જેવો લાગે છે.

૩. *K અને C બંનેમાં ચેતરાજના રા ને બદલે કા છે. પણ એ

* K (કે) થી મેજર કીટ્ટો (Kittoe) ની નકલ સમજવી. અને C (સી) થી જનરલ કનીંગહામ (General Cunningham.) ની કૉપી સમજવી.—સંગ્રાહક.

સ્વને[ન] ચતુરંતલઠાનગુનોપગતેનં કલિંગાધિપતિના
સિરિસ્વારવેલેને.

(૨) પંદરસવસાનિ સિરિકુમારસરીરવતા કીડિતાં કુમાર-

પથ્થરમાં ફાટ છે જેથી તે ક જેવો દેખાય છે. તે જમ્યા ઉપર જઈને મેં
જોયું છે કે એ સીધી લીટી નથી.

૪. વધનેન ને બદલે K તથા C બંનેમાં છધનેન છે. પણ મૂળ
લેખમાં વ ચોક્કો છે.

૫. સુભ ના મ ને બદલે K તથા C માં કે છે. મૂળ લેખમાં અક્ષર
અસ્પષ્ટ છે. તેથીજ આ મૂળ થઈ છે. મ અક્ષર વિષે મને સ્વાત્રી છે.

૬. C માં ચતુરંકલ છે. પણ K માં ત છે અને મૂળ લેખમાં
ત સ્પષ્ટ છે.

૭. K ની નકલમાં ગુનોપગતેન લોટું છે. C માં છેલ્લા પ અને
ગ અક્ષરો જે સ્પષ્ટ છે તે સિવાય તે સ્વરું છે.

૮. કલિંગાધિપતિ ના મૂળ લેખમાં ળિ ઉપરનું અનુસ્વાર જો કે
જરૂરનું છે તોપણ નથી C પોતાની નકલમાં અનુમાન તરીકે અનુસ્વાર
આપે છે. હું ધારું છું કે K ની નકલમાં ળિ નો ઇકાર આવેલો નથી.
છેલ્લો અક્ષર K ની નકલમાં રા જેવો દેખાય છે. C ની નકલમાં ચા છે
જે લોટું છે.

૯. K માં સિરિસ્વરવેલોનં તથા C માં સિકાવારવેલેન છે.
પણ મૂળમાં સિરિ સ્પષ્ટ છે. સ્વારવેલેન માં છેલ્લા ચાર અક્ષરો સ્પષ્ટ છે.
પેહેલો અક્ષર શંકાસ્પદ છે. તે સ્વા અગર સ્વિ હોઈ શકે પણ ઘણે
માર્ગે તે સ્વા છે. કારણ કે આ લેખની છેલ્લી લીટીમાં સ્વારવેલ એ
નામ સ્પષ્ટ આપેલું છે.

કીઢકો તતો લેખરૂપગણનાવવહારૈવિધિવિસારદેન
સવવિજાવદાતેન નવવસાનિ^૧ યોવરાજ^૨ પસાસિતં^૩
સંપુણચતુવિસતિવસો^૪ ચં દાનવધમેન સેસયોવનાભિ-
વિજયવતિયે^૫

૧. C માં કીઢિતા ની કી ને બદલે રી છે. પળ મૂલ લેખમાં,
K માં તથા ફોટોગ્રાફમાં કી સ્પષ્ટ છે.

૨. C માં મૂલથી કીઢકા નો ઢ નથી. K માં છે.

૩. વવહાર ને બદલે K માં વવપાર તથા C માં વવેપાર છે. પા
અને હા અક્ષરો લગભગ સરખા છે. ફેર માત્ર હા માં બાજુના કાપામાં
છે. જે પથ્થરમાં ફાટને લીધે બન્નેના ધ્યાનમાં તે આવ્યો નથી. C નું વે
સોટું છે.

૪. વિજા ને બદલે C માં તિજા છે. પળ મૂલમાં તથા K માં
વિ સ્પષ્ટ છે. વિજાવદાતેન પછી તથા નવ^૦ ની પહેલાં C પ્ ઇ અક્ષર
ધુસાડ્યો છે જે મૂલમાં નથી, K માં નથી તેમજ અર્થની પૂરવણીમાં
જરૂરનો પળ નથી.

૫. વસાનિ ને બદલે K માં વસાના છે અને C માં વસાનિ
છે. જો કે મૂલમાં નીચેનો ભાગ ભાંગી ગયો છે તો પળ તે નિ જેવો
દેખાય છે અને સ્વરી રીતે તેજ છે.

૬. C માં યોવરાજ ને બદલે યોવરજ તથા K માં હોવરજ
છે. પળ મૂલમાં યોવરાજ સ્પષ્ટ છે. હું ધારું છું કે જ ઉપર અનુસ્વાર
જોડ્યો; જો કે મૂલમાં હોય તેમ લાગતું નથી.

૭. C માં પસાસિવં અને K માં પસાસિવ છે. જો કે K માં છેલ્લો
અક્ષર શંકાસ્પદ છે. મૂલ લેખમાં આ અક્ષરની નીચે એક છિદ્ર છે તેથી
આ મૂલ થઈ છે.

(૩) કલિંગરાજવંસપુરિસયુગે મહારાજાભિસેચનં પાપુનાતિ”
અભિસિતમતો ચં પદ્યમવસે^૧ વાતવિહતગોપુરપાકાર-
નિવેસનં પટિસંસ્વારયતિ કલિંગનગારિં સિબીર ચં સિ-
તલતટાગર્ગપાડિયો ચ વધાપયતિ^૨ સવુયાનપતિસંઠા-
પનં ચં

૮. સંપુણચતુર્વિસતિવસો ને બદલે K માં સંપુણચવવિસત-
છે C માં સ્વરં છે.

૯. C માં ચ ને બદલે સ છે અને K માં કાંઈજ નથી.

૧૦. K માં વિજપાતતિયે છે અને C માં વિજપોતતિયે છે. ય ભાંગી
ગયો છે પળ વ સ્પષ્ટ છે તેથી સંસ્કૃત વિજયવૃત્ત્યૈ ને બદલે વિજયવતિયે
હું પસંદ કરું છું. ય, પો હોઈ શકે પળ અહીંયાં પો ની પહેલાં ય ના લોપ
વિષે આપણે કારણ આપી શકીએ. તેથી સં. વિજયવૃત્ત્યૈ ને બદલે
વિજ[ય] પોતિયે પળ થાય.

૧૧. પાપુનાતિ ને બદલે C માં પાપેનાતિ છે. પળ મૂળમાં
તથા K માં પુ સ્પષ્ટ છે.

૧૨. C ની નકલમાં મતો નો મ, અ જેવો દેખાય છે. પળ મૂળ
લેખમાં તેમજ K માં મ સ્પષ્ટ છે.

૧૩. સે ને બદલે C માં સ છે. મૂળ લેખમાં તેમજ K માં સે
સ્પષ્ટ છે.

૧૪. સિબીરં ચ વાંચો. ચ જ્ઞાંસો છે.

૧૫. C માં સિતાલતટિગ છે. K માં સ્વરં છે.

૧૬. K માં આ શબ્દ વધપયતિ જેવો દેખાય છે તથા C માં
ચર્પયતિ જેવો છે.

(૪) કારયતિ ।

પનતીસાહિ^૧ સતસહસેહિ^૨ પકાતિયે^૩ રજયતિ^૪ દિ-
તિયે^૫ ચ વસે અભિતયિતા^૬ સાતકણિ^૭ પછિમદિસં^૮

૬. K માં સવુયાનપતિસંઠયપવ અને C માં સવયાનંપતિ-
સંઠપનં ચ છે. C માં દેશ્વાડેહું ચોથા અક્ષર ઉપરનું અનુસ્વાર તે અનુસ્વાર
નથી પણ શિલામાં છિદ્ર છે.

૧. C માં પંનતાસિજી અને K માં પંનતિસિસિ છે.

૨. C માં સઅપહસેહિ છે. પણ સતસહસેહિ મૂળ લેખમાં તે-
મજ K માં સ્પષ્ટ છે.

૩. C માં પકાતિયેહ છે.

૪. C માં જહ્નતઃ છે. પણ પહેલો અક્ષર જે જરા જાંજો છે તે
સિવાય મૂળ લેખમાં રજયતિ સ્પષ્ટ છે. તેથી K એ પહેલો અક્ષર મૂકી
દીધો છે પણ બાકીના ત્રણ અક્ષર સ્વરા આપ્યા છે.

૫. K માં દતાયે અને C માં દતિયે છે. પણ પહેલા અક્ષરને
ફકાર હોય તેમ મને લાગે છે તેથી હું દિ વાંચું છું. હુ પણ હોઈ શકે.
આ બન્ને સં. દ્વિતીયે ને માટે વપરાયા છે.

૬. C માં અચિતયત તથા K માં અચિતયિત છે. બીજો
અક્ષર ભાંગી ગયો છે તેથી તે ચિ જેવો દેખાય છે. પણ તે મિ છે.
તેથી સં. અભિત્રાય ને માટે અભિતયિતા વાંચવું પસંદ કરું છું. C માં જે
ફકાર છે તે મૂળ છે મૂળ લેખમાં ફકાર સ્પષ્ટ છે.

૭. K ની નકલમાં સોતેકાનિ તથા C માં સોતકાનિ છે.
મૂળ લેખમાં સાતકણિ સ્પષ્ટ છે. K નો સો એ મૂળ છે અને C માં

હયગર્જનરરધર્બુહુંલં દંડં^૧ પઠાપયતિ^૨ કુસંબાનં^૩ સ્વતિ-

પણ તે પ્રમાણે છે. તેનું કારણ એવું હોઈ શકે કે કોઈએ પ્લાસ્ટરને શાહી લગાડી હશે તેથી ફોટોગ્રાફમાં સો જેવું દેખાય છે.

૮. K માં પયિમદિસં છે. કારણ કે ય તથા છ લગભગ એક સરસાજ છે. છ ના ઉપરના ગોળાર્ધને K એ સ્વરી રીતે, છે એમ ધાર્યું હશે. કારણકે ત્યાં જરા ફાટ છે અને તેથી તે ય જણાય છે. O ની ન-કલમાં સહિમદિસં છે. પણ મૂળ લેખમાં બેશક પહેલો અક્ષર પ જ છે.

૯. K માં પયગજ છે કારણ કે પ અને હ લગભગ સરસા છે. મૂળ લેખમાં હ સ્પષ્ટ છે અને O માં પણ સ્વરું છે. O માં બીજો અક્ષર યે છે પણ માત્રા કરવી નહિ જોઈએ. વર્તી તેમા ગજ ને વરલે મજ છે તે પણ ભૂલ છે.

૧૦. K અને O બન્નેએ બહુલં ના લ ના ઉપરનું અનુસ્વાર કાઢી નાંખ્યું છે. પણ મૂળ લેખમાં અનુસ્વાર સ્પષ્ટ છે.

૧૧. O માં નંતે છે જે સ્પષ્ટ રીતે ભૂલ છે. K માં દંડ છે તથા ઙ ની ઉપર એક અનુસ્વાર જેવું છે.

૧૨. K અને O બન્નેમાં પથાપનતિ છે. પણ મેં ચોથો અક્ષર બરાબર જોયો છે અને તે ય છે; તેની નીચેની લીટી વક્ર છે તોપણ ય સ્પષ્ટ છે. પથાપયતિ ની આગળ આ લીટીનો જે ભાગ જાય છે તે શંકા ઉત્પન્ન કરે છે. કારણ કે અક્ષરો જ્ઞાંસ્વા તથા અસ્પષ્ટ છે. K ની નકલ સ્પષ્ટ છે અને O ની નકલ ઘણી ભૂલ્લંવાળી છે.

૧૩. O એ કુસબાનં નું કુ મૂકી દીધું છે. પણ તે મૂળ લેખમાં સ્પષ્ટ છે. K માં કુ ને બદલે ક છે. છેલ્લો અક્ષર (નં), ના જેવો દેખાય છે, પણ ના હોય તો કાંઈ સારો અર્થ નીકળતો નથી. હું ધારું

યં ચ સહાયવતા પતં મસિકનગરં (૧) તતિયે ચ
પુન વસે^{૧૪}

(૫) ગંધવવેદબુધો^{૧૫} દંપનર્તંગીતૈવાદિતસંદસનાહિ^{૧૬} ઉસ-
વસમાજકારાપનાહિ^{૧૭} ચ કીઢાપયતિ^{૧૮} નગરીં^{૧૯} ઇથં ચ-

હું કે અનુસ્વાર તથા અક્ષરનું માથું બે મઠી ગયાં હશે તેથી આમ
લેખાય છે.

જે શબ્દો નીચે મેં લીટી દોરી છે તેમના વિષે મને ખાતરી
નથી. મૂળ લેખમાં તે પુનઃ વાંચવા જેવા છે, કદાચ કાંઈ ફેરફાર
માલુમ પડે.

૧૪. તતિયે ચ પુન વસે K માં તતિયે બદલે વસિયે શંકાર્થી
આપ્યું છે; O માં આ ઠેકાણે તદ્દન મૂલ છે. મૂળ લેખમાં જો કે સ્પષ્ટ
નથી તોપણ તતિ ઓઝાલી શકાય છે; અને એ તથા તેની પછીના પાંચ
અક્ષરો તદ્દન ચોક્કસ છે.

૧. O માં ધો ને બદલે ધા છે. પળ K માં તથા મૂળ લેખમાં
ધો સ્પષ્ટ છે.

૨. O માં દંપેનતિ છે જે મૂલ છે. K માં તથા મૂળ લેખમાં
દંપનત સ્પષ્ટ છે.

૩. K માં ગિ છે. અને O તેને મૂલથી અ ધારે છે.

૪. K તથા O બન્નેમાં હા છે; પળ મૂળ લેખમાં હિ સ્પષ્ટ છે.

૫. K તથા O બન્નેમાં હિ ને બદલે પિ છે. કારણ કે લાંબો
લીટો તેમના જોવામાં નહિ આવ્યો હોય.

૬. O ઇ ઢા તથા પ વિષે ગુંચવાડો કર્યો છે અને તેથી

વુથે^૧ વસે^૨ વિજાધરાધિવાસં^૩ અહતં^૪ પુવં^૫ કલિંગ-
પુવરાજનમંસિતં^૬
. . . ^૭ ધમકૂટસં . . . [પૂ]જિત ચ નિશ્ચિતછત-

(૬) ભિંગારેહિ તિરતનસ' પતયો^૧ સૈવરઠિકભોજકેસાદેવં

કિસયંતિ વાંચે છે. K નું ચરૂં છે, તેણે ઢા જ વાંચ્યો છે અને શક-
મંદ છે એમ કહેલું છે.

૭. ઇ તથા થ બન્ને અક્ષરો જ્ઞાંચા તથા શંકાસ્પદ છે. K માં
તથા જેવું દેખાય છે. કદાચ તથા હોય. મને તો પહેલો અક્ષર ઇ જેવો
દેખાય છે પણ તે અ જોડાય. ઓ ઇ આપે છે અને થ ને મૂકી દે છે.

૮. મૂળ લેખમાં ચવુથે સ્પષ્ટ છે. K માં વિવુથે અને ઓ માં
પ્રથમ એક ચોટા અક્ષર પછી તથે છે.

૯. ઓ માં વિસે છે પણ મૂળ લેખમાં તથા K માં વસે સ્પષ્ટ છે.

૧૦. K એ સ ઉપરનું અનુસ્વાર મૂકી દીધું છે. ઓ માં તે છે.

૧૧—૧૨. ત તથા વ ઉપરનાં અનુસ્વાર જ્ઞાંચા છે તે બેડ
નકલોમાં નથી.

૧૩. નમંસિતં શબ્દો જ્ઞાંચા છે.

૧૪. નવ અક્ષરો જતાજ રહ્યા છે; માત્ર તિ રહ્યો છે.

૧૫. ઓ એ કૂ મૂકી દીધો છે અને K માં તેને બદલે ટ છે.
મૂળ લેખમાં કૂ સ્પષ્ટ છે. ત્યાર પછીના ત્રણ અક્ષરો જતા રહ્યા છે જેમાં-
નો છેલ્લો પૂ હશે કારણ કે તેની પછી જિતે આવે છે.

૧૬. ઓ તથા K બન્નેમાં તરતનંસા છે. મને પહેલા અક્ષર ઉપર
બળોજ અસ્પષ્ટ હકાર દેખાય છે.

૧૭. ઓ તથા K બન્નેમાં પતય છે પણ યો સ્પષ્ટ છે.

દસયતિ પંચમે^૬ ચ દાનિ વસે નંદરાજતિવસસતં ઓ-
 ઘાટિતં તનુસૃલીયવાટા પનાર્દિ નગરં પથેસ. . . .
^૬ રાજસેયસંદંસ-
 નતો સવકરાવણં.

- (૭) અનુગહઅનેકાનિ^૭ સતસહસાનિ^૮ વિસૈજતિ પોરજા-
 નપદં સતમં ચ વસં પસાસતો ચ
 સવોતુકુલ

 અટમે ચ વસે^૯

-
૧. C માં સત છે. પળ વ K માં તથા મૂલ લેખમાં સ્પષ્ટ છે
 ૪. C માં પંચાપુ જેવું દેખાય છે અને K ને છેલ્લા અક્ષર
 વિષે શંકા છે. મને મ ના ભાગ જેવું દેખાય છે.
 ૫. તનન બદલે તેન હશે. મૂલથી તેની માત્રા કાઢી નાંચી હશે.
 ૬. પહેલા પંદર અક્ષરો જતા રહેલા પછીના પાંચ અક્ષરો પળ
 જ્ઞાંસા છે પરંતુ ઇથિહિતો ચ ના જેવું દેખાય છે.
 ૧. C માં અનેકાના છે. K મ્વરો છે.
 ૨. C માં ંસાના છે. K સ્વરો છે.
 ૩. C માં વાસેજતિ અને K માં વાસજતિ છે. મૂલ લેખમાં
 વિ છે જોકે તે થોડી બગડેલી છે.
 ૪. K માં વસં નો વ જરા બગડેલો છે.
 ૫. K એ અ મૂકી દીધો છે જે ઘળો જ્ઞાંસો છે. C માં તેને
 બદલે યે છે. C માં વસેને બદલે વસુ છે તેના પછીના ૨૧ અક્ષરો
 કઠ્ઠી સ્થકાય તેમ નથી.

(૮) ઘાતાપયિતા રાજગહનપં^૧ પીઠાપયતિ^૨ ણતિનં ચ કમ-
પદાનપનાદેનસવત^૩ સેનવાહને વિપમુચિતુ^૪ મધુરં અપ-
યાતો^૫ નવમે^૬ ચ [વસે ?]

.
.
.
. . . પવરકો^૭

૧. અહીં K તથા C બન્નેની મૂલ છે. બન્નેમાં રાજગંઢમપં છે. જો કે અક્ષરો જ્ઞાંસા છે તો પળ ઓઝસી શકાય છે.

૨. K તથા C માં બતાવેલા ય ની નીચેના તથા ઢા ની બાજુના લીટા શિલામાં પડેલી ફાટો છે. અને તેથી તેમને અક્ષરો સાથે કાંઈ સંબંધ નથી.

૩. K માં પંબાત છે. કારણ કે અક્ષરોની ઉપર એક જ્ઞાંસી લીટી જેવું દેખાય છે. K માં પ ઉપરનું જે અનુસ્વાર છે તે માત્ર છિદ્ર છે. C માં પબંત છે જે મૂલ છે. પહેલા અક્ષરની ઢાબી બાજુએ સ નો લીટો છે અને આછો વ દેખાય છે.

૪. C માં પમચિતુ છે. K સ્વરો છે.

૫. C સ્વરો છે. K માં યાતો ને બદલે નતો છે.

૬. ન તથા વ એ બે અક્ષરો સ્પષ્ટ છે. મે અને ચ જો કે અસ્પષ્ટ છે તોપણ ઓઝસી શકાય છે. વસે અક્ષરો સૂચિત થાય છે. બાકીની લીટી જતી રહી છે. અહીં તહીં એક એક અક્ષર દેખાય છે પણ કાંઈ કઠ્ઠી શકાય તેમ નથી.

૭. C માં આ સ્વરં આપ્યું છે. K માં પપવમ છે.

(૯) કપરુઓ' હયગજરધસહ યતે સવં ઘરાવસધં^૩
 યસવાગહનં ચ કારયિતું બમણાનં
 જમ્હિ રઢિસારં^૪ દદાતિ અરહત.

(૧૦) [નિવા]સં' મહાવિજયપાસાદં કા-
 રયતિ^૩ અઠતિસસતસહસેહિ^૩ દસમે^૩ ચ વસે^૩ . .

૧. K માં કપરુસ્વ છે. પરંતુ આ અનુસ્વાર નથી પણ છિદ્ર છે અને સ્વ ઉપર ઓકાર સ્પષ્ટ છે. C માં કિપરુસ્વ છે.

૨. અહીં C અને K બન્ને ભૂલ કરી છે. અક્ષરો જ્ઞાંસા છે પણ ઓઠસી શકાય તેમ છે.

૩. C માં ઘરાવસયં છે. પણ જે ભાગ નીચે રહ્યો છે તે ઉપરથી અક્ષર ધ જણાય છે.

૪ C માં બડ્મનોનં છે જે તદ્દન સ્વોદું છે.

૫. જ થી રં સુધીના છ અક્ષરો જ્ઞાંસા તથા ઘસાઈ ગયા છે. પણ તે વાંચી શકાય તેમ છે.

૧. પહેલા નવ અક્ષરો અર્ધા ભાંગેલા છે અને તેથી બરાબર ઓઠસી શકાય તેમ નથી. નિવા શબ્દ શંકાસ્પદ છે. તેમના ઉપરનો ભાગ સ્પષ્ટ છે.

૨. K માં કારયતિ ના કા ને બદલે દે છે. C માં બરાબર છે અને મૂઝમાં સ્પષ્ટ રીતે કા છે.

૩. K માં અઠ નો અ મૂકી દીધેલો છે. C માં તે આપેલો છે. તિસયુસવ° ને બદલે C માં હિતહુસવ° છે અને K માં તસયસત°

• • • • • ભારધવસપઠાનં •
 • • • • • કારાપયતિં • • •
 • • • • •
 • • • • • હયતાનં ચ મનોરધાનિ ઉપલભતા.

છે કારણ કે કદાચ તિ નો હકાર જરા આછો છે તેથી તેમાં આપ્યો નહિ હોય.

૪. K તથા C બેઝમાં દસામે છે. કારણ કે સ આગળ જરા લીટો છે તેથી તેમણે આકાર લીધો છે.

૫. C માં તુસે છે. કારણ કે વ નો નીચેનો ભાગ જરા માંગી ગયો છે. K ની પળ અહીં મૂલ છે.

૬ વસે ની પછીના દસ અક્ષરો જતા રહ્યા છે. કેટલાકના ઉપરના ભાગ દેખાય છે. પળ તેથી કાઢી ચોક્કસ કહી શકાય નહિ. ફોટોગ્રાફમાં પળ એવાજ આછા પડ્યા છે કદાચ બેની સરસામળી કર્યાથી કાંઈક બની શકે. આ દસ અક્ષરોની પછી ભારધવસપઠાન છે; આમાંનો ન ઘણોજ આછો છે. C માં મા ને બદલે ક છે પળ આ મૂલ છે. C એ પઠાન નો ઠા મૂકી દીધો છે. વસપ અક્ષરો સિવાય K એ આ ભાગમાં મૂલ કરી છે. બીજા ૧૨ અક્ષરો ગયા છે. પળ કેટલાકનો આછો આકાર દેખાય છે. જો મૂલ લેખની ચોક્કસ તપાસ કરવામાં આવે તો કાંઈક બની શકે પળ ત્યાં સુધી તે શંકામસ્ત રહેશે. મારી નકલમાં મેં તેમને લીધા નથી.

૭. C માં રાચાવીયતિ છે. K એ પળ અહીં મૂલ કરી છે. આના પછી ૨૭ અક્ષરો જતા રહ્યા છે. તેમાંના કેટલાક આછા દેખાય છે. પળ તે સ્પષ્ટ રીતે ઓલસી શકાય તેમ નથી તેથી મેં મારી નકલમાં લીધા નથી.

(૧૧)
 છે પુવરાજનિવેસિતં પાથુડં ગદંભનગલે^૧ નકાસયતિ^૨
 જનપદભાવનં ચ તેરસ વસસતાક . . . દતામર-
 દેહસંઘાતં^૩ બારસમં ચૅ વ[સં]
 હસ
 હિ વિતાસયંતો ઉતરાપથરાજાનો^૪

૧. ૧૧ મી થી ૧૭ મી લીટી સુધીનો શરુઆતનો ભાગ જતો રહ્યો છે અને દરેકમાં લગભગ ૧૦-૧૦ અક્ષરો જતા રહ્યા છે.

૨. K અને O બન્નેમાં પિથુડં છે. પળ મૂલ લેખમાં પાથુડં સ્પષ્ટ છે. ગદંભનગલે ને બદલે O માં ગદંઅનધેધો છે. K નું સ્વરં છે.

૩. O માં નકાસયંત છે તથા K માં નકાસયત છે. પળ છેલ્લા અક્ષરની ઉપર આછો ફકાર હોય તેમ મને લાગે છે.

૪. લેખમાં આપેલા અક્ષરો દસિતામરદેહસંઘાતં શંકાસ્પદ છે. અને જો તે કાઠજીપૂર્વક વાંચવામાં આવે તો કાંઈક વધારે સારો પાઠ નીકળી શકે.

૫. O માં ચ ને બદલે હુ છે.

૬. હિવિતા નો. વિતાસયંતો ના તા અને સ ની ઉપર એક નાની ફાટ છે જેને K અને O એ ફકાર ગણ્યો છે. ઉતરા ના રા ને બદલે O એ ઓ લીધો છે જે સ્વોટું છે. પથ ને બદલે તેણે પય લીધો છે જે મૂલ છે. કારણ કે મૂલ લેખમાં ધ સ્પષ્ટ છે. રાજાનો ના જા માં આકાર સ્પષ્ટ છે તો પળ O એ તે મૂકી લીધો છે અને જ ગણ્યો છે.

(૧૨) મગધાનં^૧ ચ વિપુલં ભયં^૨ જનેતો હથિસ
ગંગાયં પાયયતિ મગધં ચૈ^૩ રાજાનં બહુ^૪ પટિસાસિતૌ
પાદે વદાપયતિ^૫ નંદરાજનિતસ અગજિનસં . . .
. ગહરતન પઢિહારહિઅ
મગધે વસિવુ નયરિ.

૧. C એ મગધાનં નો ગ મૂકી દીધો છે. K એ ગ તથા ધા બન્ને છોટા કર્યા છે.

૨. ભયં ને બદલે C માં બિયં છે; કારણ એમ હોઈ શકે કે પ્રથમના અક્ષરના નીચેના ભાગો જોડવામાં આવે છે એમ માન્યું હશે. K માં ભેયં છે.

૩. પ્રથમનો અક્ષર મ આછો છે. ગ આછો પણ સ્પષ્ટ જણાય છે અને ધંચ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. C એ બે અક્ષરોની જગ્યા રાખીને મચ લખ્યા છે. K એ એક અક્ષરની જગ્યા રાખીને ધંચ લખ્યા છે.

૪. K તથા C બન્નેમાં બહ છે, પણ મને બીજા અક્ષરની નીચે ઉકાર સ્પષ્ટ દેખાય છે.

૫. K માં પટિસાસિત અને C માં સટિસિત છે, પણ મૂઝ લેખમાં પટિસાસિતા સ્પષ્ટ છે.

૬. C માં વદાપંયતિ તથા K માં વાદાપંયતિ છે. પણ બન્નેએ પ ઉપર જે અનુસ્વાર ગણ્યું છે તે માત્ર છિદ્ર છે અને તે પણ અનુસ્વારની જગ્યાએ નથી. પહેલા અક્ષર ઉપર મૂઝ લેખમાં અનુસ્વાર નથી, પણ ત્યાં એક જોડિયું.

૭. નિતસ માંનો સ શંકાગ્રસ્ત છે. C એ વા ગણ્યો છે અને K એ શંકા સાથે ઠા ગણ્યો છે. મારું ધારવું એવું છે કે તે સ છે. બીજા

(૧૩) વિજાધરું લેખિલું^૨
 વરાનિ સિહરાનિ નિવેસયતિ^૩ સતવસદાનપરિ-
 હારેનં અભૂતમકરિયં^૪ ચ હર્થી^૫ નાદાનપરિહારં . .

અક્ષરને બદલે K માં અ છે, પળ C માં મ છે. એમ હોઈ શકે કે નીચેની આડી લીટી, એ શિલામાં ફાટ હોય ત્યારે અ જોઈએ અને તેથી નંદરાજનિતસ અગજિનસ પાઠ થાય; જો મ ગણીએ તો નંદરાજ-નિતસમગજિનસ પાઠ થાય. ત્યાર પછીના ૧૮ અક્ષરો જતા રહ્યા છે. કેટલાક અસ્પષ્ટ તથા જ્ઞાંસ્વા છે. જે જમીન ઉપર તે કોતર્યા છે તે સ્વરબચડી છે. K અને C માં ઘણો ફેર પડે છે. મારા પાઠો પણ શંકાસ્પદ છે.

૧. અક્ષરો જરા જ્ઞાંસ્વા છે. C માં તુજિપર છે જે સ્વોટું છે. વ નો નીચેનો ભાગ જરા જીર્ણ થયો છે તેથી તેમણે તુ ગણ્યો છે. K નો પાઠ જરા સારો છે પણ તેમાં કેટલીક ભૂલો છે.

૨. અહીં આ કેટલીક સ્વાલી જગ્યા છે અને હું ધારું છું કે ત્યાંથી એકે અક્ષર ગયો નથી.

૩. C માં નિવેસયતિ છે તથા K માં નિવેનેયતિ છે. હું ધારું છું કે નિવેસયતિ જો કે જ્ઞાંસ્વ છે પણ સ્પષ્ટ છે.

૪. C માં થરિહારેન છે. K માં સ્વરું છે.

૫. C માં અસિતમસારિયંચ અને K માં અસુપસરિયંચ છે. મૂળમાં અભૂતમકરિયંચ સ્પષ્ટ છે.

૬. હર્થી ની પછીના ત્રણ અક્ષરો ભાંગી ગયા છે અને નંદાન જેવા દેખાય છે. પરિહારં ની પછીના તેર અક્ષરો તદ્દન નષ્ટ થયા છે. કદાચ તેમાંના પહેલા ચાર કારયતિ હોઈ શકે.

.

. આહરાપયતિ

ઇધં સતસ

(૧૪) સિનો^૧ વસિકરોતિ^૨ તરેસમે વસે
 સુપવતવિજયિચકો કુમારીપવતે અરહતોપૈ । [નિવાસે]
 બાહિકાયં નિસિદિયાયં યપજકે

 કાલેરિચિતા.

(૧૫) [સ] કતસમાયો^૧ સુવિહિતાનં^૨ ચ

૧. પહેલા દસ અક્ષરો જતા રહ્યા છે. દસમો અક્ષર વા હોઈ શકે કારણ કે તેની પછીના અક્ષરો સિનો છે.

૨. કરોતિ ને બદલે C માં કરહ તથા K માં કરિતિ છે. પણ મૂલ લેખમાં કરોતિ સ્પષ્ટ છે.

૩. અરહતો ની પછીના અક્ષરો ઘણા જાણ્યા છે. મેં શંકાર્થી વાંચ્યા છે. મારું ધારવું છે કે જો મૂલ લેખની કાઠજીપૂર્વક તપાસ થાય તો સંતોષકારક પાઠ નીકળી શકે. યપજકે ની પછી ૩૯ અક્ષરો જતા રહ્યા છે અને છેલ્લા ૫ અક્ષરો દેખાય છે તે કાલેરિચિતા છે.

૧. C માં કતસમેલં છે. K માં કતસમે અને તેનો છેલ્લો અક્ષર શંકાયુક્ત છે. પણ મ ઉપર કોઈ માત્રા મને જણાતી નથી. એક ફાટને લીધે મ નો ઉપરનો લીટો સ સાથે જોડાઈ ગયો છે. તેથી, હું ધારું છું કે આ બે નકલોમાં માત્રા છે. અક્ષરના મધ્યમાં મ નો 'આ'કાર સ્પષ્ટ છે. છેલ્લો અક્ષર યો અસ્પષ્ટ છે.

સવદિસાનં^૩ [યાનિનં]^૪ તાપસા[નં ?]^૫
 સંહતાનં (?)^૬ અરહતં નિષિદિયાસમીપે
 પભારે વરકારુસમથ[થ]પતિહિ^૭ અનેકયોજનાહિ^૮

૨. C માં સવિહિતેનં તથા K માં સાવિહિતિનં છે. મૂળમાં સુવિહિતાનં સ્પષ્ટ છે. માત્ર તા નો 'આ'કાર શંકાસ્પદ છે.

૩. C માં સુતદાસિતં તથા K માં સુતદિસાનું છે. ન ની નીચે મને 'ઉ'કાર લાગતો નથી. બીજો અક્ષર જેને તેઓ ત ગણે છે તે આછો વ છે.

૪. અહીં C અને K બન્નેની ભૂલો છે.

૫. C માં તપસિમ અને K માં તપસહ છે. આ ભૂલો છે.

૬. C માં સંપુપનં તથા K માં સંપપનં છે. હું ધારું છું કે એ સંહતાનં આછું થયેલું છે.

૭. K માં અરહસ છે, કારણ કે ત ની બાજુમાં ફાટને લીધે તે સ જેવો દેખાય છે. ત અગર સ ગમે તે વાંચીએ તોપણ અર્થાતર થતો નથી C માં ચહસ છે જે યોગ્ય છે.

૮. K તથા C બન્નેએ કારુ યોગ્ય રીતે આપેલું છે. પણ મૂળમાં કારુ સ્પષ્ટ છે. મૂળમાં સમથ ની પછી પતિહિ સ્પષ્ટ છે. થ ઉપર શિલામાં ફાટ છે, અને આ ફાટની નીચે છિદ્ર છે. તેથી બન્નેએ પ ને બદલે ધિ ગણ્યો છે. મૂળમાં સ્પષ્ટ રીતે પ છે. બન્નેએ તિહિ ને યોગ્ય ગણ્યો છે પણ તે મૂળમાં સ્પષ્ટ છે. તે પતિહિ છે પણ હું ધારું છું કે પહેલા થ પછી બીજો થ હશે જે કોતરનારે મૂકી દીધો છે.

(૧૬) પટાલકે ચેતકે' ચ વે-
હુરિયગમે^૨ થમે પતિટાપયતિ^૩ પનંતરિયે^૪ સઠિ^૫ વસં
સતે^૬ રાજમુરિય કાલે^૭ વોછિને^૮ ચં ચોયઠઅગસતિકુત-

૧. C માં યોજનાપિ છે. K નું સ્વરૂં છે. જે અક્ષરો તેની પછી આવે છે તે જ્ઞાંસ્વા તથા અસ્પષ્ટ છે તેથી હું કહી શકતો નથી. જો સ્વાસ તપાસ કરવામાં આવે તો તેમાંથી કાંઈ નીકળી શકે. લેખના અર્થને માટે તે ઘણા ઉપયોગી છે.

૨. C માં ચે અને K માં ચતક છે. મારા મત પ્રમાણે તે ચેતકે છે.

૩. C માં તેપરિયગમે અને K માં વેહુરિયગમ છે તે વેહુરિ-
યગમે અગર વેહરિયગમે પણ હોઈ શકે.

૪. K માં ટાપયતિ નો ઠ સ્વરો નથી.

૫. K માં પનંતરિય સ્વરૂં છે. C માં તે સ્વરૂં છે.

૬. C માં સચ છે. પણ તે ઠ ના ફકારને લીધે ચ જેવો દેખાય છે. ફોટોગ્રાફમાં ઠિ ચોક્કસ જણાય છે. K એ અક્ષરો સ્વોટા આપ્યા છે.

૭. C માં વસ સ્વરૂં છે. K એ અક્ષરો માંગેલા આપ્યા છે.

૮. સતે જો કે જ્ઞાંસ્વા છે તોપણ સ્પષ્ટ છે. C એ તે મૂકી દીધા છે.

૯. સતે પછી એક અક્ષર જતો રહ્યો છે અને તેની પછી જ આવે છે. હું ધારૂં છું કે વચ્ચેનો અક્ષર રા છે. જા પછી આછો મુ છે અને રિ જો કે ઘસાઈ ગયો છે તોપણ તેના ઉપરના ભાગમાં સ્પષ્ટ છે. C એ મુરિ મૂકી દીધો છે. K એ મ નો ઉપરનો ભાગ માત્ર બતાવ્યો છે. રાજ ને બદલે K રિજ વાંચે છે.

રિયં^{૧૧} ચુપાદયતિ^{૧૨} સ્વેમરાજીં સ વધરાજીં સ ભિસ્તુ-
રાજીં ઇ[ના]મરાજા પસંતો સનતો અનુભવતો [ક]
લાણાનિ^{૧૬}.

(૧૭) ગુણવિસેસં કુસલો સવપાસંદપૂ-
જકો^૨ તાનસંકારકારકો^૩ [અ]પતિ-

૧. ૐ માં કોલ છે. અહીં K ની મૂલ છે. મૂલમાં કાલે સ્પષ્ટ છે.

૧૦. ૐ માં ચેછિનંચ છે. K એ પહેલા અક્ષરમાં મૂલ કરી
છે અને તેને બદલે કાંઈ સ્વોદ્ધ આપ્યું છે.

૧૧. K અને ૐ કતરિયં વાંચે છે. K એ ક ની બેસળી
જાડી આપી છે જે ઉકાર છે.

૧૨. ૐ અને K માં નપાદયતિ છે. પળ ચુ સ્પષ્ટ છે.

૧૩. ૐ માં અગમરાજા છે. અને K માં પહેલા બે શંકાગ્રસ્ત
છે પળ મૂલમાં સ્વેમરાજા સ્પષ્ટ છે.

૧૪. બીજો અક્ષર જરા ગોળાકાર છે અને ઠ જેવો દેખાય છે.
ૐ માં તદ્દન ઠ જેવો આપ્યો છે. K માં વઠરાજા છે. મારા મત પ્રમાણે
તે વધરાજા, સં. વૃદ્ધરાજા છે.

૧૫. સુ શંકાગ્રસ્ત છે. K કરતાં ૐ માં આ ભાગ સારો
આપ્યો છે.

૧૬. માંગેલો અક્ષર કદાચ ક છે; K માં લાણાનિ તથા ૐ
માં રાણાનિ છે.

૧. K અને ૐ બંનેમાં વિસેસ નો સ જવા દીધો છે. ફોટોગ્રા-
ફમાં તે સ્પષ્ટ છે.

હતચકિવાહનવલો^૧ ચકધરો ગુતચકો પસંતચકો^૨
રાજસિવંસકુલવિનિગતો^૩ મહાવિજયો રાજા સ્વારવેલ-
સિરિ^૪ ॥

૨. ઠ માં કો ને બદલે ણ છે. મૂઠમાં કો સ્પષ્ટ છે. ત્યાર પછીના છ અક્ષરો નષ્ટ થયા છે.

૩. ઠ એ તા પછી બે અક્ષરોની જગ્યા ખાલી રાખી છે. પણ સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે કે ફક્ત એકજ અક્ષર ન ની જગ્યા છે. સંકાર ને બદલે ઠ માં મકાર છે જે મૂલ છે. કારણ કે મૂઠમાં સંકાર સ્પષ્ટ છે. K માં માત્ર કારકાર છે અને બીજા અક્ષરો છોડી દીધા છે.

૪. ઠ એ અ મૂકી દીધો છે. તિ ને બદલે ઠ એ સ્વોટો અક્ષર આપ્યો છે પણ તિ સ્પષ્ટ જણાય છે. વાહન ને બદલે ઠ એ વાહનિ આપ્યું છે અને બલો ને બદલે ઠલો અક્ષરો પણ સ્વોટા છે.

૫. ઠ માં રિસંતચકો છે. K નું સ્વોટું છે.

૬. ઠ નું સ્વરૂં છે, K નું સ્વોટું છે.

૭. K માં સ્વારવેલ છે. ઠ એ સ્વારવેલ આપ્યું છે જે સ્વરૂં છે. ઠ એ સિરિ ની પછી રિ થી જરા નીચે નો આપ્યું છે. ફોટોગ્રાફમાં તેમજ K માં આ પ્રમાણે નથી. કદાચ ઉપર કોઈ અક્ષર ભાંગી ગયો છે એમ દર્શાવવાને નો મૂલ્યું હશે. અહીંઆં તો તેને કાંઈ સંબંધ નથી.

પ્રાકૃતનું સંસ્કૃત-ભાષાન્તર.

- (૧) નમોઽર્હંઙ્ગચઃ નમઃ સર્વસિદ્ધેભ્યઃ । વીરેણ મહામેઘવાહનેન
ચૈત્રરાજવંશવર્ધનેન પ્રશસ્તશુભલક્ષણેન ચતુરન્તરસ્થાન-
ગુણોપગતેન કલિઙ્ગાધિપતિના શ્રીસ્વારવેલેન
- (૨) પશ્ચદશવર્ષાણિ શ્રીકુમારશરીરવર્તા ક્રીઢિતાઃ કુમાર-
ક્રીઢાઃ । તતો લેશ્વરૂપગણનાવ્યવહારવિધિવિશારદેન
સર્વવિદ્યાવદાતેન નવ વર્ષાણિ યૌવરાજ્યં પ્રશાસિતં
સંપૂર્ણચતુર્વિંશતિવર્ષશ્ચ દાનેન ચ ધર્મેણ શેષયૌવનાભિ-
વિજયવૃત્ત્યૈ
- (૩) કલિઙ્ગરાજવંશપુરુષયુગે મહારાજાભિષેચનં પ્રાપ્નોતિ ।
અભિષિક્તમાત્રશ્ચ પ્રથમવર્ષે વાતવિહતગોપુરપ્રાકારનિવે-
શનં પ્રતિસંસ્કારયતિ કલિઙ્ગનગરીં શિશીરં ચ શીતલત-
ટાગપાલીશ્ચ બન્ધયતિ સર્વોદ્યાનપ્રતિષ્ઠાપનં ચ
- (૪) કારયતિ પશ્ચત્રિંશચ્છતસહસ્રૈઃ પ્રકૃતી રઙ્ગયતે । દ્વિતીયે
ચ વર્ષે અભિત્રાય શતકર્ણિઃ પશ્ચિમદિશં હયગજનરરથ

૧. લેખમાં કઢાર જેવું કાંઈ છે જે ક્રીઢાલુ નું પ્રાકૃત હોઈ શકે. મને કુમાર વાંચવાનું પસંદ પડે છે. કારણ કે ક ને જમણી બાજુએ નીચે એક આછો લીટો છે. અને ઢા માંગી ગયો છે. તેનો નીચેનો ભાગ ગોળાકાર છે. અને તેનો ઉપરનો લીટો મા ના જમણી તરફના ભાગ જેવો લાગે છે. મા અક્ષર ઘસાઈ ગયો છે અગર કોતરનારની તે મૂલ હશે.

बहुलं दण्डं प्रस्थापयति कुसंबानां क्षत्रियाणां च सहा-
यवता प्राप्तं मसिकनगरं (?) तृतीये च पुनर्वर्षे

- (५) गंधर्ववेदो बुद्धो दंपनृत्तगीतवादित्रसंदर्शनैरुत्सवसमा-
जकारणश्च क्रीडयति नगरीं । इत्थं चतुर्थे वर्षे विद्या-
धराधिवासं अहतं पूर्वं कलिङ्गपूर्वराजेन
धर्मकूटस्य पूजितं च निक्षिप्तच्छत्र—
- (६) भृङ्गारैः त्रिरत्नस्य प्रत्ययः सर्वराष्ट्रिकभोजकेषु स्यादेवं
दर्शयति । पञ्चमे चेदानीं वर्षे नन्दराजत्रिवर्षसत्रमुद्घा-
टितं तन्मुलीयवाटात् प्रनार्त्ती नगरं प्रवेश्य
. . . राज्यश्रेयःसंदर्शनत उत्सवकारणं
- (७) अनुग्रहानेकानि शतसहस्राणि विसृजति पौरजानपदे ।
सप्तमं च वर्षं प्रशासन् च
.
. अष्टमे च वर्षे
.
- (८) घातयित्वा राजगृहनृपं पीडयति । एतेषां च क्रमप्रदान-
प्रणादेन सर्वत्र सैन्यवाहनानि विप्रमुच्य मथुरामपयातः ।
नवमे च [वर्षे ?]
.
. प्रवरकः
- (९) कल्पवृक्षो हयगजरथैः सह यत्र सर्वं गृहावसथं . . .
. यस्य वा ग्रहणं च कारयितुं ब्राह्मणेभ्यः
यस्मिन्वृद्धिसारं ददाति अर्हन्त.

- (१०) [निवा]सं महाविजयप्रासादं कारयति अष्टात्रिंशच्छतसहस्रैः । दशमे च वर्षे
 भारतवर्षप्रस्थान
 कारयति
 उद्यतानां च मनोरथान्युपलभ्य
- (११) ल पूर्वराजनिवेशितं पथिदेयं गर्दभनगरे निष्कासयति जनपदभावनं च त्रयो-
 * दश वर्षशतात् द्वादशे च व[र्षे]
 वित्रासयंत उत्तरापथराजानः
- (१२) मागधानां च विपुलं भयं जनयन् हस्तिनो गङ्गायां पाययति मागधं च राजानं बहु प्रतिशास्य पादौ वन्दयते नन्दराजनीतस्य अग्रजिनस्य

 मगधे वास्य नगरीं
- (१३) विद्याधरोल्लेखिताम्बराशिखराणि निवेशयति सप्तवर्षदानपरिहारेणाद्भुतमकृतं च हस्तिनां दानपरिहारं आहारयति इत्थं शत . . .

- (१४) [वा]सिनो वशीकरोति । त्रयोदशे वर्षे सुप्रवृत्तविजयचक्रः कुमारीपर्वतेऽर्हदुप[निवासे] बाह्यकायां निषद्यायां
 काले
 रक्ष्य

(૧૫) કૃતસમાજઃ સુવિહિતાનાં
 ચ સર્વદિશાં જ્ઞાતીનાં તાપસાનાં
 અર્દ્ધન્નિપદ્યાયાઃ સમીપે પ્રાગ્ભારે
 વરકારુસમર્થસ્થપતિભિરનેકયોજનાભિઃ

(૧૬) પટાલકે ચંતકે ચ વૈદુર્ધર્મગર્ભે સ્તમ્ભાન્પ્રતિસ્થાપયતિ
 પશ્ચોત્તરષાદ્રિવર્ષશતે^૧ મૌર્યરાજ્યકાલે^૨ વિચ્છિન્ને ચ ચતુઃ-
 પૃથ્વ્યગ્રશતકોત્તરે^૩ ચોત્પાદયતિ ક્ષેમરાજોઽસ્ય વૃદ્ધ-
 રાજોઽસ્ય ભિક્ષુરાજો નામ રાજા પ્રશાસન્ સન્નનુભવન્
 કલ્યાણાણિ

(૧૭) ગુણવિશેષકુશલઃ સર્વપાષણ્ડપૂજકઃ . .
 તાનાં સંસ્કારકારકોઽપ્રતિહતચક્રિવાહન-
 બલશ્ચક્રધરો ગુપ્તચક્રઃ પ્રશાન્તચક્રો રાજર્ષિવંશકુલ-
 વિનિર્ગતો મહાવિજયો રાજા સ્વાસ્થ્યેલશ્રીઃ ॥

૧. આ મૂલ છે સ્વરી રીતે પૃથ્વ્યધિકવર્ષશતે જોઈએ.

૨. મૌર્યરાજ્ય નું પ્રાકૃત રાજમુરિય છે. પ્રાકૃતમાં જેમ ઘળી વાર
 આવે છે તેમ આ શબ્દ-વિપર્યયનો દાગલો છે.

૩. સ્વરી રીતે વિચ્છિન્નાયાં ચ ચતુઃપૃથ્વામગ્રશતકોત્તરાયાં
 જોઈએ.

ગુજરાતી ભાષાન્તર ।

અર્હતોને નમસ્કાર. સર્વ સિદ્ધોને નમસ્કાર. કલિંગાધિપતિ, વીર, મહામેઘવાહન, ચૈત્રરાજવંશવર્ધન, પ્રશસ્તશુભલક્ષણ એવા શ્રી-સ્વાસ્થ્યે કુમાર રૂપે પંદર વર્ષ સુધી કુમાર-ક્રીડાઓ કરી. નવ વર્ષ સુધી લેખન, ગણના, ચિત્ર, વ્યવહારમા કુશલ થઈને, તેણે યૌવરાજ્ય પદ ભોગવ્યું. ચોવીસમું વર્ષ પૂર્ણ કર્યા પછી કલિંગના રાજપુરુષોની ધુંસરીમાં શેષયૌવનને વિજય અને વૃત્તિમાં પસાર કરવાને તેને મહારાજ તરીકે અભિષેક કર્યો.

અભિષેક થતાંજ પ્રથમ વર્ષમાં તેણે પવનથી નુકસાન પામેલા કલિંગના દરવાજા, કિલ્લા, ઘરો તથા શિવીરને સમરાવ્યા. તેણે શીતલ એવા અનેક જાનનાં તલાવો અને બાગ વિગેરે ૩૫ લાખ રૂપીઆ સ્વરચીને બંધાવ્યા. (આ પ્રમાણે) તેણે લોકોને સંતોષ્યા.

બીજા વર્ષમાં પશ્ચિમ દિશાનું રક્ષણ કરીને હય, હાથી, માણસો અને રથ યુક્ત એક મોટું લશ્કર શતકર્ણિય મોકલ્યું. (આજ વર્ષમાં) કુસમ્બ ક્ષત્રિયોની સલાહ લઈને (તેણે) મસીક (?) શહેર લીધું. ફરીથી, ત્રીજા વર્ષમાં, તે ગીત વિદ્યા શીસ્થો અને દમ્પ (?) નૃત્ત, ગીત અને વાદન તથા જલસાર્થી નગરીને આનંદ આપ્યો.

આ પ્રમાણે ચોથા વર્ષમાં, કલિંગના પહેલાંના રાજાઓથી પૂજાણું, વિદ્યાધરોથી વસાણું, ધર્મકૂટ.....પૂજા કરી^૧ અને છત્રો

૧ આ ભાગ માંગી ગયો છે, પણ એમ લાગે છે કે તે રાજાએ ચૈત્ય ઉપર છત્રો અગર ધર્મકૂટ પર્વત ઉપર તેના જેવું બાંધ્યું. મૂલ્ય અને તેની પૂજા કરી. આ ચૈત્ય વિદ્યાધરોએ વસાવેલું છે તથા પહેલાના કલિંગ રાજાઓ તેની પૂજા કરતા એમ કહેલું છે.

तथा कळशो मूकीने एवो देखाव कर्यो के जेथी त्रिरत्न विषे नाना तेमज मोटा सरदारोने श्रद्धा उत्पन्न थाय.

पल्ली^१ पांचमा वर्षमां नन्दराजनो त्रिवर्ष-सत्र आरंभ्यो;^२ तन-सूलीया (?) वडे एक पाणीनी नहेर शहेरमां आणी; राज्यनी आबादी जणाववा माटे उत्सवो कर्यो.

(७) (अने आ प्रमाणे) शहेरना तथा गामडाना लोको उपर लाखो उपकार कर्यो. सातमा वर्षमां राज्य करतां
 आठमा वर्षमां

(८) मारीने राजगृहना राजाने तेणे हेरान कर्यो; (ते) तेमनी (खारवेलना अनुचरोनी) धसारो करवानी तैयारीओनो अवाज साभळीने, सर्व ठेकाणे (तेनुं)

१ दानि शब्द घणीवार अतः तथा ततः ना अर्थमां वपराय छे; जेमके, ' महावस्तु ' मां (प्रकाशक-सेनार्ठ) पृ. १८, १०, २१, ३-३१, ८-२०५, १७-२३२, २-२४४, ९-३६५, १९.

२ एम जणाय छे के नंदराज नामनो कोई राजा हतो. तेनुं दानगृह हतुं ज्यां जं कोई आव नेने, त्रण वर्ष सुधी दान अपातुं. ए गृह जतुं रहुं हशे ते खारवेले फरीथी उघाड्युं वळी नीचे जणावेली नहेर उपरथी, सत्र एटले के तळाव पण थाय छे ते उपरथी एम लागे छे के पहेला कोई नदराजाए बंधावेलुं तळाव हशे के जेने खारवेले उघाड्युं अने तेमार्थी नहेर लीथी ते तळाव त्रण वर्ष सुधी पाणी राखी शके तेम हशे तेथी तेने त्रिवर्ष-सत्र कहे छे.

३ ने जेणे मार्यो अने राजगृह राजाने हेरान कर्यो तेनुं नाम जतुं रहुं छे. पण आ हेरान करनार खारवेलना अनुचरोनो अवाज साभळीने थोडो बिगेरे छडकर मूकीने मथुरामां नाखी गयो.

લશ્કર, વાહનોને મૂકીને મથુરા પાછો નાસી ગયો. નવમે (વર્ષે) . .

(૯) એક ઉત્તમ કરૂપ વૃક્ષનું^૧ (તેણે દાન કર્યું) તેની સાથે
 ઘોડા, હાથીઓ, રથો, તથા ગૃહાવસથો
 . . . બ્રાહ્મણોને તે ગ્રહણ કરાવવા માટે ઘણાં ધન સાથે. અર્હન્ત . .
 . . . આંડત્રીસ લાખ (ની કીંમતે).

(૧૦) મહાવિજય નામના પ્રાસાદને નું
 રહેઠાણ બનાવીને, દસમા વર્ષમાં ભારત વર્ષના પ્રસ્થાને
 નીકળી . . . બનાવ્યા . . . (તેની સામે થવાને) જે તૈયાર (હતા)
 તેમના હેતુ જાણીને

(૧૧) ગર્દભ શહેરમાં તેરસો વરસ સુધી પહેલાંના રાજાઓ
 નાંખેલો કરે તથા ‘ જનપદભવન ’ દૂર કર્યા
 ઉત્તરના લોકોને દુઃખ આપતો બારમા વર્ષમાં . .

(૧૨) મગધના લોકોમાં ભારે ત્રાસ વર્તાવીને તેણે (પોતાના)
 હાથીઓને ગંગાનું પાન કરાવ્યું અને મગધના રાજાને સરૂત શિક્ષા
 કરીને (પોતાના) પગે તેને નમાવ્યો, નન્દરાજે લીધેલ
 પ્રથમ જિનની મગધમાં એક શહેર વસાવીને . . .

૧ લેખમાં કરૂપવૃક્ષ છે જે ચારથી ૪૦૦૦ રૂપીઆભાર સોનાનું હોય છે. સર-
 સ્વાવો:—હેમાદ્રિનો ‘ ચતુર્વર્ગચિંતામણી ’, દાનસ્કંદ, અધ્યાય ૫.

૨. લેખમાં પાથુદ્ છે. જે કદાચ પથિદેયં અગર કરતું પ્રાકૃત રૂપ તે વચ્ચ-
 તનું હશે.

(૧૩) સ્થાપે છે તેનાં શિ-
સ્વરો ઇવાં (ડંચાં) છે કે તેમના ઉપર બેસીને વિદ્યાધરો આકાશને સ્વેચ્છે;
સપ્ત વાર્ષિક દાન (ના નિયમ) પ્રમાણે તેણે અપૂર્વ અને (હજુ સુધી)
નહિ અપાયેલું હાથીઓનું દાન આપ્યું લેવડાવ્યા
. . આ પ્રમાણે એક સો . . .

(૧૪) ના રહેવાસીઓને હરાવ્યા. તેરમા
વર્ષમાં, (તે) જેણે પોતાનું વિજયિ રાજ્ય આગળ વધાર્યું
કુમારી ટેકરીના અર્હન્તોના નિવાસસ્થાનમાંની વહારની બેઠક ઉપર . .

(૧૫) જેણે સર્વ દિશાઓના મહા વિદ્વાનો તથા
મહા તપસ્વિઓની સભા મેળવી હતી અર્હતની બેઠક
નજીક પર્વતના શિખર ઉપર સમર્થ કારીગરોના હાથે
. . પટાલક, ચેતક અને વૈદૂર્યગર્ભમાં^૧ સ્તંભો કર્યા. અને વિજયી શ્રી
સ્વાસ્થ્ય રાજા, ભિક્ષુગજ (નામનો^૨), ક્ષેત્રેન્દ્રના (પુત્ર) વૃદ્ધિરાજનો
(પુત્ર) અને ગુણોમાં કુશળ, સર્વ પાષણપૂજક, નો
સમરાવનાર, જેનું રાજ્ય*, વાહનો, અને લશ્કર અજગ્ય છે, જેનું રાજ્ય
શાંત છે, રાજર્ષિના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો તેણે મોર્યરાજાને ૧૬૪ વીંત્યા
પછી મોર્ય સંવત્ ૧૬૫ માં (આ) કરાવ્યું

૧ લેખમાં નિસિદિય શબ્દ છે જે નાગાર્જુન ગુહાના લેખમાં પણ છે. તેના
જેવો પાલી શબ્દ નિસિદ્ધિ અને જૈનપ્રાકૃતમાં નિસિદ્ધિ છે.

૨ આ કદાચ ગુહાઓના નામો હશે. વૈદૂર્યગર્ભ કદાચ આ ગુહાઓનો ભાગ
પણ હોઈ શકે.

૩ મૂળ લેખમાં જીર્ણ છે.

* આ ચક્રિને બદલે ચક્ર વાંચીએ તો પણ જો પ્રાકૃતની રીત પ્રમાણે
ચક્રિ મૂકવાનાં આવે તો સંસ્કૃતમાં તે ચક્ર્યપ્રતિહતવાહનબલ થાય, એટલે
કે જેનું લશ્કર તથા વાહનો ‘ ચક્રિ ’ ઓથી પણ ઘટકાવી શકાય નહીં. પહેલો
પાઠ મને પસંદ છે.

લેખ ૨.

વૈકુંઠ ગુહાના ઓટલાની પાછલી મીંતના મધ્યદ્વારની જમણી બાજુએ અઢી લીટીઓમાં લેખ નં. ૨ આવ્યો છે. તેનો કેટલોક ભાગ સ્વરાવ થયો છે તોપણ અક્ષરો કઢી શકાય તેમ છે. બાકીનો ભાગ સારી સ્થિતિમાં છે.

નકલ.

(૧) અરહંતપસાદાનં કલિગાનં^૧ સમનાનં લેનં કારિતં
' રાજિનો લાલકસ

(૨) હથિસાહાનં^૨ પપોતસ ધુતુના કલિગચ્ચૈ[કવાટિસિરિ
સ્વા]રવેલસ

(૩) અગમહિસિના કારિતં^૩

સંસ્કૃત

(૧) અર્હત્પસાદાનાં કાલિગ્જ્ઞાનાં શ્રમણાનાં લયનં કારિતં
રાજ્ઞો લાલકસ્ય

૧. કાલિગાનં વાંચો.

૨. હથિસાહાનં કદાચ હથિસીહાનં ને માટે વાપરેલું છે. જેનું સં. હસ્તિસિંહાનાં છે. એનું હાલનું નામ હઠિસિંઘ છે.

૩. ચ પછી છ અક્ષરોની જગ્યા સ્વાલી છે. જે અક્ષરો જતા રહ્યા છે તે લેખમાં સૂચિત કર્યા છે. રવેલ શબ્દો સ્વારવેલ સૂચવે છે. ચને ધિ જેવો કરવામાં આવ્યો છે તેથી બીજો પાઠ કલિગાધિપતિનો થઈ શકે.

૪. કારિતં શબ્દનો નીચલો ભાગ માંગી ગયો છે પણ મને 'સ્વાત્રી છે કે તે અક્ષરો કારિતં છે.

(૨) હસ્તિસાહપૌત્રસ્ય દુહિતા કલિજ્ઞચક્રવર્તિનઃ શ્રીસ્વાર-
વેલ્લસ્ય

(૩) અગ્રમહિષ્યા કારિતં

ભાષાંતર.

આર્હત ધર્મના કલિંગ દેશના સાધુઓ માટે એક લયન કરવામાં આવ્યું. હસ્તિસાહના પ્રપૌત્ર લાલકની પુત્રી ચક્રવર્તી કલિંગના રાજા શ્રીસ્વારવેલની પટ્ટરાણી તે કરાવ્યું.

(લયન એટલે સાધુઓને રહેવા માટેની ગુહા.)

લેખ ૩.

માળેકપુર ગુહાના ઓટલાની પાછલી ખીતના વીજા અને ત્રીજા દ્વારની વચ્ચે એક લીટીમાં ત્રીજો લેખ છે. આ લેખનો એક ભાગ જીર્ણ થઈ ગયો છે પણ જે ભાગ રહ્યો છે તે ઉપરથી બાકીના અક્ષરો કઠ્ઠી શકાય છે.

નકલ.

(૧) વૈરસ મહારાજસ કલિંગાધિપતિનો મહામેઘવાહનવક-
દેવસિરિનો લેખં

સંસ્કૃત.

(૧) વીરસ્ય મહારાજસ્ય કલિંગાધિપતેર્મહામેઘવાહનશ્રીવક્ર-
દેવસ્ય લયનં

૧ મૂળ લેખમાં વક્રદેવ છે જે કદાચ સં. વક્રદેવને બદલે હોય. મૂળ લેખમાં સિરિ જો કે વિશેષણ છે તોપણ વક્રદેવની પછી છે. જેમકે લેખ ૧ માં અંતે સ્વારવેલસિરિ છે. સંસ્કૃતમાં તેને શ્રીવક્ર-
દેવ ગણવો.

ભાષાંતર.

કલિંગના મહારાજા, વીર શ્રીવૃક્ષદેવનું લયન.

લેખ ૪.

આ ઓટલાની જમણી મીતમાંના મોંચરાના દ્વારની જમણી તરફ એક લીટીમાં લેખ નં. ૪ છે. તે સારી સ્થિતિમાં છે.

નકલ.

કુમારો વડુશ્વસ લેખં ।

સંસ્કૃત.

કુમારવડુશ્વસ્ય લયનં ।

ભાષાંતર.

કુમાર વડુશ્વનું લયન.

અનુપૂર્તિ.

ડૉ. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીઈ સંશોધિત કરેલા સ્વારવેલ રાજાના એ લેખ ઉપર, ગુર્જરસાક્ષર શ્રીયુત કૈશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે, મહાકવિ ભાસ રચિત 'સ્વપ્નવાસવદત્ત' નાટકના 'સાચું સ્વપ્ન' ના નામે પોતે કરેલા ગુર્જરાનુવાદની પ્રસ્તાવનામાં કેટલોક નવીન પ્રકાશ પાડ્યો છે અને શ્રીભગવાનલાલ દ્વારા થયેલા એ 'સુવાચ્ય' લેખને એમણે 'સુગ્રાહ્ય' કરવાનો પ્રશંસનીય પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે. શ્રીભગવાનલાલના નિબંધનું હાર્દ સમજવા માટે શ્રીકૈશવલાલનું એ વિવેચન અવશ્ય અવલોકનીય હોવાથી અને અત્યેવ આ સંગ્રહમાં સ્વાસ સંગ્રહણીય હોવાથી, આ અનુપૂર્તિ રૂપે 'સાચું સ્વપ્ન' ની પ્રસ્તાવનામાંથી સ્વારવેલ સંબંધી સમગ્ર પ્રકરણ અત્રે આપવું ઉચિત ધાર્યું છે.

સ્વારવેલના સંબંધમાં શ્રીયુત ધ્રુવનું કથન આ પ્રમાણે છે:—

“ હ. સ. પૂર્વે ૧૬૫ માં કલિંગના રાજા મહામેઘવાહન સ્વારવેલે મગધ ઉપર સ્વારી કરી. હાલ જેને ઓડિયા પ્રાંત કહે છે તે પ્રાચીન

૧ માહામેઘવાહન એ હસર્વાસન પૂર્વેના કલિંગરાજાઓનું વિરુદ્ધ હતું. મેઘવાહન ઇંદ્રનો પર્યાય છે, જુઓ અમરકોશ. આથી મહામેઘવાહન અને મહેંદ્ર એક અર્થના શબ્દો થયા કલિંગમાં આવેલા પૂર્વ ઘાટના માગનું નામ મહેંદ્ર છે. એની કુલપર્વતમાં ગણના છે. મહેંદ્ર કિંવા મહામેઘવાહનના ધર્મી તે માહામેઘવાહન, એવા કંઈક સંકેતથી આ વિરુદ્ધ ઉત્પન્ન થયું જણાય છે. પ્રાકૃતમાં વૃદ્ધિ ન કરવાથી મહામેઘવાહન રૂપ રૂઢ થયું. સ્વારવેલને લગતી હકીકત ઉદયગિરિની

ઉત્કલ દેશની દક્ષિણે કલિંગ આવ્યો હતો. એ પૂર્વે સમુદ્રના કાંઠે ગોદાવરીના મુખ સૂધી પસર્યો હતો. ત્યાંના લોક સાહસિક કહેવાતા હતા. પ્રજામાં બ્રાહ્મ, બૌદ્ધ અને જૈન ત્રણે ધર્મનો પ્રસાર હતો; પરંતુ પરિબલ જૈનોનું હતું. પૂર્વે કલિંગ નંદરાજાના બહોળા સામ્રાજ્યનો ભાગ હતો. એના પછી થનાર મહાપતાપી ચંદ્રગુપ્તે સમસ્ત દક્ષિણાપથ પાટલિપુત્રની છાયા નીચે આણ્યો હતો, ત્યારથી આશરે સો વરસ તે મૌર્યોના તા-

હસ્તિગુફાના લેખમાંથી તારવી છે. એ લેખ સુવાચ્ય કર્યાનો યશ સદ્ગત પંડિત મગવાનલાલ ઇંદ્રજીને છે. મેં તો તેને સુમાદ્ય બનાવવા યત્ન કર્યો છે.

૨ કલિંગ: સાહસિક: ।

૩ ઈસવી સનની સાતમી સદીમાં મહાચીનનો પ્રવાસી સાધુ યવનચંગ આવ્યો, ત્યાં લગી પણ કલિંગમાં નિર્મથોની સંખ્યા વધારે હતી; જુઓ Watters' Yuan Chwang II, 198.

૪ જુઓ ટિપ્પણી ૩૮.

૫ અશોકના લેખ દક્ષિણમાં મહિષમંડલ પર્યંત જોવામાં આવે છે. પરંતુ અશોકે તો માત્ર કલિંગ ઉપર સ્વારી કર્યાનું જાણવામાં છે. એ દેશ વસ્તુતઃ નંદ રાજાના સમયથી મગધરાજ્યનો એક ભાગ હતો. એ જોતાં દક્ષિણાપથ અશોક પહેલાં પાટલિપુત્રની સત્તા નીચે આવેલો સમજાય છે. નંદ મહાસમૃદ્ધિમાન ચક્રવર્તી હતો; પરંતુ તેની સત્તા કલિંગ સિવાય દક્ષિણના અન્ય દેશ ઉપર હોય એમ જણાતું નથી. કેમકે કૌટિલ્યે અર્થશાસ્ત્ર રચ્યું ત્યાં લગી આર્યાવર્તની જ ચક્રવર્તિક્ષેત્ર તરીકે ગણના થતી હતી. એ રચાયા પછી ચંદ્રગુપ્તે દક્ષિણાપથના દેશો જીતી મૌર્ય-સામ્રાજ્યની છાયા નીચે આણ્યા, એમ હું માનું છું.

બામાં રહ્યો હતો. દરમ્યાન ઈ. સ. પૂર્વે ૨૬૪ માં તેણે છૂટા થવાનો એક નિષ્ફળ પ્રયત્ન કર્યો હતો અને તેના બદલામાં અશોકને હાથે મારે ખુવારી મોગવી હતી. છેવટે મૌર્યો જ્યારે નબળા પડ્યા, ત્યારે ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકના છેલ્લા ચરણમાં ચેત [સં. ચૈત્ર] વંશના રાજા ક્ષેમરાજે પરતંત્રતાની ઘસાઈ ગયેલી બેઢી તોડી નાંખી. તે જ અરસામાં અંધ્રદેશનો રાજા સિમુક પણ સ્વતંત્ર થયો. ત્યારબાદ કલિંગના રાજાએ ઉત્તરમાં ઉત્કલ, પશ્ચિમમાં કોશલ અને દક્ષિણમાં વેંગીમંડલનો પ્રદેશ જીતી લેઈ રાજ્યમાં વધારો કર્યો. પશ્ચિમમાં આંધ્ર રાજાએ પણ નાસીક પર્યંત

૬ જુઓ Asoka's Kalinga Edicts.

૭-૮ હસ્તિગુપ્તાના લેખમાં સ્વારવેલ પોતાને ચેતરાજવંશવર્ધન [સં. ચૈત્રરાજવંશવર્ધન] કહે છે; તથાપિ પૂર્વજોમા તો ક્ષેમરાજ અને બુધરાજ, બેને જ ગણાવે છે. તે ઉપરથી ક્ષેમરાજના સમયમાં કલિંગ સ્વતંત્ર થયો એમ અહીં કહેવામાં આવ્યું છે. મિશુરાજની પેઠે ક્ષેમરાજ અને બુધરાજ ઉપનામ જણાય છે.

૯ જુઓ Smith's Early History of India.

૧૦ સ્વારવેલ ઉત્કલ જીત્યાનો દાવો કરતો નથી. છતાં તેનો લેખ ઉદયગિરિ પર્વત ઉપર કોતરેલો છે. તેથી એ ગાદીએ આવ્યો તે પહેલાં હું ઉત્કલ કલિંગે જીતી લીધો સમજૂ છું. પ્રસ્તુત લેખમાં શાત-કર્ણિના રક્ષણ જેથે પશ્ચિમમાં સ્વારવેલે લશ્કર મોકલ્યું કહ્યું છે, તેથી ગોદાવરી અને કૃષ્ણાના મુખ વચ્ચેનો પ્રદેશ તે કાળે આંધ્રોના કબજામાં ન હતો પણ કલિંગની સત્તા નીચે હતો, એવી અટકલ કરી છે.

૧૧ પુરાણોમાં સિમુક અને તેના વંશજોને આન્ધ્ર કહ્યા છે. આંધ્ર વંશના ત્રીસ રાજા તેમાં ગણાવ્યા છે. એ ત્રીસ આંધ્રો પછી સાત

મુલક ઉત્તરના રાષ્ટ્રકો પાસેથી જીતી લીધો^{૧૨}. મહાનદીથી કૃષ્ણના મુખ સૂધી વિસ્તાર પામેલા પૂર્વરાજ્યમાં જ્યારે ક્ષેમરાજનો પૌત્ર મિશુરાજ સ્વા-વેલ રાજા થયો, ત્યારે અર્ધી સદીની સ્વતંત્રતા અને સુવ્યવસ્થાના પ્રતાપે કલિંગની આર્થિક સ્થિતિ ઉત્તમ પ્રકારની હતી. રૈયત આબાદ અને સ્વજાનો તરફતા. નવો રાજા પણ પ્રજાના સુખમાં, રાજ્યના અભ્યુદયમાં અને કુલની કીર્તિમાં વધારો કરે એવો હતો. એનાં પ્રશસ્ત લક્ષણથી સંતોષ પામી પ્રજાએ એને રાજપદ આપ્યું હતું.^{૧૪} સ્વાવેલ અને એના પૂર્વજો જૈન હતા. એનો જન્મ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૯૭ માં થયો હતો. એને

શ્રીપર્વતીય આંધ્ર થયા છે, તેમને પુરાણો આન્ધ્રભૂત્ય નામે ઓળખાવે છે. આથી હું સિમુક અને તેના વંશના રાજાઓને આન્ધ્ર કહું છું. ડૉ. માંડારકર તેમને આન્ધ્રભૂત્ય કહે છે, તે સરત્ત્રુક જણાય છે.

૧૨ જુઓ Smith's Early History of India.

૧૩ જુઓ હસ્તિગુપ્તાના લેખમાં સ્વાવેલનાં દાન, ઉત્સવ અને બાંધકામની નોંધ.

૧૪ જુઓ હસ્તિગુપ્તાના લેખમાં સ્વાવેલને પસથસુખલેખન વિશેષણ લગાડ્યું છે તે. એના અભિષેકના સંબંધમાં દાનધર્મેન..... મહારાજાભિષેચનં પાપુનાતિ । એમ કહ્યું છે, તે પણ ધ્યાનમાં લેવું

૧૫ જુઓ લેખ મજકૂરમાં કલિંગપુવરાજનમંસિતં વગેરે.

૧૬ પુણ્યમિત્ર સંબંધી આ સંક્ષિપ્ત લેખમાં તે તે બનાવનાં વરસ જે આપ્યાં છે, તેની ગણતરીનું ધોરણ નીચે મુજબ છે. મહાન સિકંદર જ્યારે પંજાબમાં હતો, ત્યારે પૂર્વમાં ગંગાતટે Xandrames નામે મહાબલ્લવાન રાજા રાજ્ય કરતો હતો, એમ Diodorus Siculus લખે છે અને Quintus Curtius તેને અનુસરે છે. Xandrames ચન્દ્રમસું ગ્રીક રૂપાંતર છે. આ ચન્દ્રમસું

બાઢપણમાં વિજિગીષુને છાજે ઇવી ઉત્તમ પ્રકારની કેઢવળી મઢી હતી. ગણિત, સાહિત્ય, વ્યવહાર અને ચિત્રવિદ્યામાં તે કુશઢ હૈતો. જૈન આગમોનૂ તે સારું જ્ઞાન ધરાવતો હૈતો. અમ્યાસકાઢ પૂરો થતાં પંદર

મહાપ્રતાપી ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનાં અનેક નામમાંનૂં ઇક છે; જુઓ મુદ્રારાક્ષસ. આથી કરીને ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૫ માં આર્યાવર્તના પશ્ચિમહેડાના પ્રાંતો સિકંદરે જીત્યા ત્યારે પાટલિપુત્રમાં ચંદ્રગુપ્ત રાજ્ય કરતો હોવો જોઈઈ. આ લેખે ઇલેક્ટ્રાંડરની છાવળીમાં ચંદ્રગુપ્ત બહારવાટિયારુપે રચઢતો આવ્યાની વાત ઇવી બીજી વાતોની પેઢે નિર્મૂલ અને અશ્રદ્ધંય ઠરે છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૬ માં ચંદ્રગુપ્ત પાટલિપુત્રનો રાજા હતો, તે બીજી રીતે પણ સિદ્ધ થાય છે. તે બુદ્ધ મગવાન પછી ૧૬૨ વરસે ગાદીઈ આવ્યો કહેવાય છે; અને મિ. સ્મિથ નિર્ધાળની સાલ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૮૭-૮૬ નક્કો કરે છે, જુઓ Smith's Early History of India. હવે હસ્તિગુપ્તાનો લેખ મૌર્ય સંવત ૧૬૫ માં કોતરવામા આવ્યો હતો. ઇ સંવત ચંદ્રગુપ્ત ગાદીઈ આવ્યો ત્યારથી ગળાય છે. આથી પ્રસ્તુત લેખની સાલ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬૦ ઠરે છે. તે વચ્ચે સ્વારવેલ સાડત્રીસ વરસનો હતો; અર્થાત્ તે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૭ માં જનમ્યો હતો. મૌર્યવંશનો સમગ્ર રાજ્યકાઢ ૧૨૭ વરસ આપવામા આવે છે. તેથી ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૮ માં પુણ્ય-મિત્રને રાજા થયો ગળ્યો છે. બીજા વરસોની ગળત્રી પણ આ જ પ્રમાણે કરવામાં આવી છે. Smith's Early History of India ની અને આ લેખની સાલોમા ઉપરના કારણને લીધે જૂજ ફેર પડે છે.

૧૭-૧૮ હસ્તિગુપ્તાના લેખમા બાઢ સ્વારવેલને લેખરૂપગળ-નાવવહારવિધિવિસારદ અને સવવિજાવદાત ઇવાં બે વિશેષળ લ-ગાઢ્યાં છે. તેમાં લેખ, રૂપ, ગળના અને વ્યવહારથી મિત્ર શક્યાર્થના વિદ્યાશબ્દે હં આગમ અર્થાત્ જૈન આગમ સમજૂ હૂં. જૈન મિશુની વિદ્યા તે જ છે. મિશુરાજ સ્વારવેલના સંબંધમાં પણ તેજે લેવી ઉચિત છે.

વરસની ન્હાની ઉમ્મરે તેને યુવરાજ બનાવવામાં આવ્યો; અને પછીસમા વરસમાં તેના પિતા બુધરાજ દેવલોક પામતાં તે રાજા થયો, ઈ. સ. પૂર્વે ૧૭૩^૧. પૂર્વજની વિજયપ્રવૃત્તિ જારી રાખવા અભિષેકજળથી જ તેણે સંકલ્પ કર્યો. ગાદીએ આવ્યાને બીજે વરસે એ સંકલ્પને પુષ્ટિ આપનારો પ્રસંગ પળ તેને આવી મળ્યો. અંધ્રરાજ્યના નૈસર્ગિક શત્રુ રાષ્ટ્રિકોએ મોજકોની સહાયતાથી શ્રીમલ્લ શાતકર્ણિને મારે સંકટામણમાં લીધો હતો; તેમાંથી છૂટવા તેણે સ્વાસ્થ્યની મદદ માગી. કલિંગરાજે મોટું ચતુરંગ દલ અંધ્રરાજની વ્હારે મોકલ્યું. આ જયસંન્ય કુમ્મકે આવી પહોંચતાં શત્રુ પાછાં પગલાં કર્યા. તેમની પૂંઠે લાગી કલિંગવીરોએ કૌશાંબ ક્ષત્રિયોની સામેલગીરીથી દુશ્મનના હાથમાં ગયેલું નાસીક નગર પાછું મેળવ્યું. શૂરા રાષ્ટ્રિક અને મોજકના હાથ હેઠા પડ્યા અને તેમણે સ્વાસ્થ્ય સાથે મેલ કર્યો. એ રીતે અંધ્ર, મહારાષ્ટ્ર અને વિદર્ભ

૧૯-૨૦ જુઓ લેખની નીચેની પંક્તિઓ-પનરવસાનિ.....
કીડિતા કુમારકીડકા । તતો.....નવવસાનિ યોવરાજં પ-
સાસિતં । સંપુણચતુવીસતિવસો ચ દાનધમેન સેસયોવનેભિવિજય-
પોવત્તિયે.....મહારાજાભિસેચનં પાપુનાતિ । અહીં અસલ પાઠ
સેસયોવનાભિવિજયપોવત્તિયે છે.

૨૧-૨૨ જુઓ લેખમાંથી નીચેનો ઉતારો-દિતિયે ચ વસે
અભિતાયંતો સાતકર્ણિ પલ્લિમદિસં હયગજનરરથવહુલં દંડં પઠાપ-
યતિ । કુસંબાનં સ્વતિયાનં ચ સાહાયવતા પત્તં નસિકનગરં ।
આ વાક્યો ડૉ. ભગવાનલાલની વાચનામા અર્થ વગરના રૂપમાં જોવામાં
આવે છે. એમાં અભિતાયિતા સાતકર્ણિ અને સ્વતિયં ચ સાહાયવતા
પત્તં નસિકનગરં છે. એમાંના પહેલા ભાગે મિ. સ્મિથને ગોથું સ્વરાવી દીધું
છે. અભિતાયિતાને કર્તૃવાચક રૂપ ગણી ક્રમભંગનો દોષ ન લેખવી,

દેશ કલિંગની છાયા નીચે આવ્યા; અને કલિંગનરેશનો પ્રતાપ રાજ્ય-કાઠના બીજા જ વર્ષમાં નર્મદા અને મહાનદીથી કૃષ્ણા સૂધી પસર્યો.

સ્વારચેલની પહેલી સવારી.

તરુણ કલિંગનરેશે હવે વર્ધમાન મગવાનના ચરણારવિદે પવિત્ર થયેલી ભૂમિ મળી નજર ફેરવી. શત્રુ ચેતી જવા ન પામે એવી રીતે આશ્ચર્યદાયિક ધાર્મિક અને સાર્વજનિક સમારંભોમાં પાંચ છ વર્ષ ગોઠી, અભિષેકથી આઠમા વરસમાં તેણે પ્રચંડ સેના સાથે ઉત્કલની સીમા ઓઢંગી મગધ રાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરી, ई. સ. પૂર્વે ૧૬૫. પુણ્યમિત્ર તેના સામો થયો, પણ ફાવ્યો નહિ. તેના બહુ સુખટો માર્યા ગયા. પગના ધમ-કારાથી ઘરળી ધૂજાવતા કલિંગસૈનિકો રસ્થેને મને ઘેરી લે, એ મયથી તે

પશ્ચિમના અભિત્રાતા સાતકર્ણિય સ્વારવેલને મદદ મોકલી, એવો ઉલટો અર્થ એમો કરે છે; જુઓ Smith's Early History of India. ડૉ. મગવાનલાલ પદ મજકૂરને સંબંધક કૃદંત લે છે, તેથી પણ સારો અર્થ થતો નથી. વાસ્તવિક રીતે પાઠ જ દૂષિત છે. તે પછીના માસિક-નગરં પદે તો સૌને મૂઝવ્યા છે. આંધ્ર રાજા કૃષ્ણે નાસીક [સં. ના-સિક્કય, પ્રા. નસ્સિક] જીતી લીધું હતું. તે પાઠ્ઠું મેઢવવા માટેનો આ વિગ્રહ સમજી નસિક પાઠ મેં કર્યો છે. નાસીક સંબંધી વિગ્રહમાં રાષ્ટ્રિકો સાથે પહોંશી તરીકે મોજકો જોડાયા માન્યા છે. એ રીતે રા-ષ્ટ્રિકો ને મોજકો કલિંગના સંબંધમાં આવ્યા બાદ તેમને જૈન ધર્મમાં આસ્થા ઉપજાવવાના સ્વારવેલે ઉપાયો લીધાનું પ્રસ્તુત લેખમાં આગલ બાંધે છે.

૨૩ જુઓ સ્વારવેલે ગાદીએ આવ્યા પછીના ત્રીજાથી છઠ્ઠા વરસ સૂધી લેખ મજકૂરમાં આપેલી હકીકત.

છડી સ્વારીએ મથુરા નાસી ગેયો. સ્વારવેલે તેની છાવણી લૂંટી. અસંખ્યાત હાથી ઘોડા રથ વગેરે વાહનો અને પુષ્કળ સ્વજાનો તેના હાથમાં આવ્યાં. માગી ગયેલા ઠાલા શત્રુની વાંસે જવાનું માંડી વાઢી વિજયી કર્લિંગરાજ મેઢવેલી મારે લૂંટ સાથે કર્લિંગ પાછો ફર્યો.

તેની બીજી ને ત્રીજી સવારીઓ.

એક વરસ પછી સ્વારવેલે મારતવર્ષનાં ઉત્તરનાં રાજ્યો ઉપર ફરી સવારી કરી. એની વિગત કંઈ જાણવામાં મેંથી. પરંતુ પહેલી સવારીની પેઠે આ બીજી કેવલ અભિદ્રવરૂપ હશે, એમ જણાય છે. જો એનું કંઈ પણ સંગીન ફલ નીપજ્યું હોય, તો ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬૧ માં એને ત્રીજી વારની સવારી કરવી પડે નહિ. આ છેલ્લી સવારીમાં દક્ષિણપથની પેઠે ઉત્તરાપથમાં પણ પોતાની આળ વર્તાવવાનો એનો સંકલ્પ હતો. સાહસિક સુમટોના અને મહાવલ્લવાન હાથીઓના સૈન્યના સ્વામીને એ અશક્ય ન હતું. તેને આવતો સાંભળી મગધની પ્રજામાં ત્રાસ ફેલાયો. બે સમોવડિયા સમર્થ રાજાઓ વચ્ચે જે દારુણ વિગ્રહ જામ્યો, તેમાં પુણ્યમિત્રે ચડી આવનાર રાજાના હાથે સખત માર સ્વાધો. છેવટે તે હારીને સ્વારવેલને તાબે થયો. મગધરાજને નમાવ્યા પછી તેણે ઉત્તરાપથના બીજા રાજાઓને પણ વશ કર્યા. આદિતીથંકર ઋષભદેવની મૂર્તિ નંદ રાજા ઉપાડી ગયો હતો, તે આ સવારીમાં પાટલિપુત્રથી રાજગૃહ પાછી આળી જૈન વિજે-

૨૪ જુઓ નીચેનો ઉતારો—અઠમે ચ વસે.....ઘાતા-પયિતા રાજગહનપં પીઢાપયતિ । પતિનં ચ કમપદાનપનાદેન સવત સેનવાહને વિપમુચિતુ મધુરં અપયાતો । અહીં લેખમાં એતિનં છે, તેને બદલે મેં પતિનં [સં. પત્તીનામ્] પાઠ કર્યો છે.

૨૫ લેખ સંદિત છે.

તાં નવા મવ્ય પ્રાસાદમાં મારે ઉત્સવસમારંભથી તેની સ્થાપના કેરી.

તેનું મર જવાનીમાં મરણ.

ઉત્તરાપથના વિજય પછી સ્વારવેલે બેઠક વરસ જ રાજ્ય કર્યું જણાય છે. જો એ વધારે જીવ્યો હોત, તો મીનેંડરને હાથે મગધને સ્વમવું પડત નહિ, કલિંગની છાયા નીચેના વિદર્ભ રાજ્યમાં અગ્નિમિત્ર હાથ ધાલત નહિ અને અશ્વમેધ ઉજવી પુણ્યમિત્ર સાર્વભૌમ રાજા બનત નહિ. ચૌદ વરસ રાજ્ય કરી મર જવાનીમાં એ વીર ચાલ્યો ગયો, ઈ. સ. પૂર્વે ૧૧૯.

સ્વારવેલનાં વિશેષ લક્ષણ.

સ્વારવેલ યુદ્ધવીરની સાથે દાનવીર અને ધર્મવીર પળ હતો. તેણે અદ્ભુત અપૂર્વ હસ્તિદાનથી રાજગૃહમાં ઋષભદેવ મગવાનની પ્રતિષ્ઠાનો ઉત્સવ ઉજવ્યો હતો. ગાદીએ આઘ્યાને બીજે વરસે તેણે વિદર્ભ અને

૨૬-૨૭ જુઓ નીચેનો ઉતારો-વારસમં ચ વસં.....સ-
હસ.....હિ વિતાયસયંતો ઉતરાપથરાજાનો.....મગધાનં
ચ વિપુલં મયં જનેતો હથિસયં ગંગાયં પાયયતિ । માગધં ચ રા-
જાનં બહુ પટિસાસિતા પાદે વંદાપયતિ । નંદરાજનિતસ અગજિ-
નસ.....રાજગહે રતનપટિહારેહિ અ મગધે વસિતુ
નયરિં.....વિજાધરુલેખિઅંબરાનિ સિહરાનિ નિ-
વેસયતિ । સતવસદાનપરિહારેન અભૂતમકરિયં હથિનં દાનપરિ-
હારં.....આહારાપયતિ । ઇધ સતત.....ઉતરાપથ-
વાસિનો વસિકરોતિ । અહીં ડૉ. મગવનલાલના પાઠ જનેતો, હ-
થિસ, મગધં, વદાપયતિ, પરિહારહિ, વસિતુ, વિજાધરુલેખિલંબ-
રાનિ અને આહારાપયતિ છે.

महाराष्ट्रमां जैन धर्मना प्रसारना उपाय लीघा हर्तो. अने तेरमे वरसे सर्व दिशाना ज्ञानवृद्ध ने तपोवृद्ध निर्ग्रंथ श्रमणोने कुमारीपर्वते नोंतर्या हर्तो. ते त्रिविध सम्यक्त्वथी भिखुराजनूं, स्वधर्मना रक्षणथी गुतचकनूं अने सत्त्वसिद्धिथी महाविजयनूं बिरुद धरावतो हैंतो. कुशळ शिल्पी-ओने हाथे तेणे अनेक जिनालयो बंधाव्यां हैंतां. पंडे हडहडतो जैन छतां तेना पछी थयेला स्थाण्वीश्वरना चक्रवर्ती हर्षनी पेठे, ते अन्य धर्मनो पण

२८ जुओ नीचेनो उतारो-तथा चतुथे वसे विजाधराधिवासअहूतं पुवकळिंगराजनमंसितं.....मगधमकूटस.....पूजितं च निखितछतभिगारेहि तिरतनस पत्थो सवरठिकभोजकेसु सादेवं दसयति । अहीं डॉ. भगवानलालना पाठ चवुथे, विजाधराधिवासं-अहत,....धमकूटस अने भोजके छे.

२९ जुओ नीचेनो उतारो-तेरसमे च वसे सुपवतविजयि-चको कुमारीपवते अरहतो उपोसधे बाहिकायं निसिदियायं पपू-जके.....काले निखिता.....कतस-मायो सुविहितानं च सवादिसानं यानिनं तापसानं.....संहतानं अरहतनिसिदियासमीपे पभारे वरकारुसमथपतिहि अनेकयो-जनाहि.....पटालके चेतके च वेडुरियगभे थंभे पति-ठापयति । अहीं मुद्रित पाठ अरहतोप (निवासे), यपजके, रिखिता अने थंभे छे.

३० जुओ हस्तिगुफाना लेखना अंतभागमां आपेलां बिरुदो

३१ जुओ सास्वेलना राज्यकाळना नक्का बारमा अने तेरमा वरसनी हकीकत.

પ્રપૂજક હૈંતો. તેણે બ્રાહ્મણોને પુષ્કલ રિદ્ધીથી સંતોષ્યા હતા; અને હેમાદ્રિના દાનસ્વળ્લના પાંચમા અધ્યાયમાં સોનાના કલ્પવૃક્ષનું જે દાન કહ્યું છે, તે પણ તેણે આપ્યું હૈંતું. કલિંગનગરીને પાળી પૂરું પાડવા તેણે નહેર સોદાવી હૈંતી; પુરવાસીની સગવડ સારું, શીતલસર નામે તળાવ હતું તેની ચારે કોર તેણે પાલ બંધાવી હૈંતી; અને તેમના સુખ માટે જાહેર બાગ પણ કરાવ્યો હૈંતો. નંદ રાજાના બંધાવેલા ત્રણ વરસ પાળી પ્હોંચે એવા નંદસરની પાલમાં જ્ઞાપાવાળાં ઘડનાળાં મૂકી તેણે તેને સ્વેતીના કામમાં વપરાતું કર્યું હૈંતું. તેની ઉદારતા અને હિતબુદ્ધિનો લાભ એકલા રાજનગરને જ નહિ, પણ સારા કલિંગ દેશને તેણે અનેક રીતે

૩૨ જુઓ સઘપાસંદપૂજક વિરુદ.

૩૩ જુઓ નીચેનો ઉતારો—નવમે ચ વસે.....પવ-
રકો કપરુસો હયગજરથેહિ સહ યત સવં ધરાવસધં.....યસ
વા ગહનં ચ કારયિતુ વમણાનં જમ્હિ રહિસારં દદાતિ ।

૩૪ જુઓ નીચેનો ઉતારો—તનસુલીયવાહા પનાહિં નગરં
પવેસયતિ । અહીં મુદ્રિત પાઠ વાટા અને પવેસ....છે.

૩૫—૩૬ જુઓ નીચેનો ઉતારો—સિતલતઢાગપાહિયો ચ
બંધાપયતિ । સવુયાનપતિસંઠાપનં ચ કારયતિ ।

૩૭ જુઓ નીચેનો ઉતારો—પંચમે ચ દાનિ વસે નંદરાજ-
તિવસસતં ઓઘાટિત । અહીં સત્રનો અર્થ સરોવર છે; જુઓ મેદિની.
સ્વેતીવાહીના કામમાં વપરાતું કરવાના અર્થમાં ઉદ્ઘાટિતના પ્રયોગ સાથે
કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર ૧૨૧૪ માં ચોથા પ્રકારના પાળીના વેરા
[ઉદકભાગ] ના સંબંધમાં ઉદ્ઘાટનો ઉપયોગ સરસાવો.

આપ્યો હૈંતી. તેના રક્ષણ નીચે સુખ વસતી પ્રજા સ્વચક્ર અને પર-
ચક્રની હિતિ શું તે જાણતી ન હૈંતી. † ”

૩૮ જુઓ નીચેનો કુતારો-પદ્મમે વસે.....પંનતીસેહિ સત્ત
સહસેહિ પકતિયો રંજયતિ ।, તતિયે ચ પુન વસે ગંધવેદબુધોદંપ (?)
નતગીતવાદિતસંદંસનાહિ ઉસવસમાજકારાપનાહિ ચ કીડાપયતિ
નગરિં ।, અને છઠે ચ વસે.....ઇથિહિતોચ (?) રાજસિયો
સંદંસણં ઉસવકરાવણં અનુગહઅનેકાનિ સત્તસહસાનિ વિસજતિ
પોરજાનપદે ।. અહીં મુદ્રિત પાઠ પનતીસાહિ સત્તસહસહિ પકાતિયે
રંજયતિ, અને રાજસેયસંદંસણતોસવકરાવણં છે.

૩૯ જુઓ લેખના અંતભાગમાં પસંતચક્રો વિરુદ્ધ.

† આ નિબંધમાં જોડણી વિગેરે શ્રીયુત ધ્રુવના મૂળ પુસ્તક
પ્રમાણે જ રાખવામાં આવી છે.

—સંગ્રાહક.

છપાય છે.

આ પુસ્તક પ્રમાણે જ બીજા પળ આના ભાગો નીચે લખ્યા પ્રમાણે તૈયાર થાય છે જે થોડા સમય પછી બહાર પડશે.

પ્રાચીનજૈનલેખસંગ્રહ ભાગ-૨.

આમાં મથુરાના પુરાતન સ્થલ કંકાલીટિલામાંથી મળી આવેલા બધા જૈનલેખોનો વિસ્તૃત ટીકા સાથે સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રાચીનજૈનલેખસંગ્રહ ભાગ-૩.

આમાં શત્રુંજય, ગિરનાર, આવૂ, કુંભારીયા, મુંડસ્થલ, રાણકપુર, પાલી, મેહતા આદિ ગુજરાત અને મારવાડમાં આવેલા પ્રસિદ્ધ અને પ્રાચીન જૈનતીર્થસ્થલોના બધા લેખોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે કે જેમની સંખ્યા ૫૦૦-૬૦૦ જેટલી છે. બધા લેખો ઉપર ગુજરાતીમાં વિસ્તારપૂર્વક પેતિહાસિક શાબ્દોથી ભરપૂર ટીકા આપવામાં આવી છે. જૈનસાહિત્યમાં આ પુસ્તક અપૂર્વ અને અદ્વિતીય થશે. પૃષ્ઠ સંખ્યા ૮૦૦ જેટલી થવા સંભવ છે.

જૈનપેતિહાસિકરાસોનો પણ એક સંગ્રહ થોડા સમયમાં પ્રકટ થશે જેમાં ૩૦-૩૫ પ્રાચીન રાસો પેતિહાસિક અવલોકન વિગેરે સાથે આપવામાં આવ્યા છે. આ પુસ્તક પણ ૫૦-૬૦ ફાર્મ જેટલું દલદાર થશે

પ્રકાશક-

શ્રીજૈનઆત્માનન્દસભા ।

